

ΣΤΑΥΡΟΣ ΓΟΥΛΟΥΛΗΣ
Δρ. ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

**Ο ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΝΑΟΣ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΑΧΙΛΛΙΟΥ ΣΤΗΝ ΛΑΡΙΣΑ:
ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΟ ΧΡΟΝΙΚΟ - ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ -
ΒΡΑΧΕΙΑ ΕΚΘΕΣΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΩΝ (15ος/16ος αι. - 19ος αι.)***

1. Από την βυζαντινή στην νεώτερη Λάρισα

Ο καθεδρικός ναός του Αγίου Αχιλλίου της βυζαντινής περιόδου¹, στο κέντρο του ομώνυμου λόφου (Αγίου Αχιλλίου ή «Φρουρίου»), της αρχαίας ακροπόλεως², μεταφέρθηκε επί τουρκοκρατίας στην δυτική άκρη του, δίπλα από τον σύγχρονο μητροπολιτικό ναό. Η θέση αυτή πάνω από τον Πηνειό και την νεώτερη γέφυρα που διαδέχθηκε την λίθινη οθωμανική πλέον

* Ευχαριστώ πολύ για τις πληροφορίες που μου έδωσαν οι κ.κ. Νικόλαος Παπαθεοδώρου, Σταυρούλα Σδρόλια, Θεόδωρος Παλιούγκας, Κώστας Θεοδωρόπουλος, Χαράλαμπος και Άργυρούλα Ίντζεσίλογλου, και για τον γόνιμο διάλογο που αναπτύχθηκε. Την μελέτη αφιερώνω στην μνήμη του θεολόγου καθηγητή μας Αχιλλέα Πιτσώκα.

¹ Η βυζαντινή βασιλική του Αγίου Αχιλλίου ήλθε στο φως το 1978 κ.έ., βλ. Λάζαρος Δεριζιώτης, «Παλαιοχριστιανικά μνημεία της Λάρισας», *Πρακτικά του Α' Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου "Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον"* 26-28/4/1985, Λάρισα 1985, σσ. 199-210, 200-203. Άννα Γιαλούρη, Αικ. Πλασταρά, *Βασιλική Αγίου Αχιλλίου Λάρισας*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, 7η Έφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Λάρισα 2013. Πρβλ. Σταύρος Γουλούλης, «Ο τάφος του αγίου Αχιλλίου και η τιμή των λειψάνων του στη Λάρισα μέχρι το 985 μ.Χ.», *Πρακτικά του Α' Ιστορικού-Αρχαιολογικού Συμποσίου "Λάρισα: Παρελθόν και Μέλλον"* 26-28/4/1985, Λάρισα 1985, σσ. 211-240, 227, όπου τα σχετικά με τη μετακίνηση του καθεδρικού ναού. Τελευταία πηγή είναι το 1362, του Αντωνίου Λαρίσης που διέρχεται από την Λάρισα λίγο μετά το 1356, *δ.π.*, σ. 225).

² Η όλη περιοχή του λόφου κατά την βυζαντινή περίοδο ήταν προστατευμένη με τείχος, από το οποίο πάλι δεν έχει σωθεί κάποιο φαινόμενο ίχνος. Διατηρήθηκε όμως η παράδοση ότι αποτελούσε ένα οχυρωμένο τμήμα της πόλεως, άσχετα αν στον 20ό αιώνα ήταν πιστευτό ότι το αποκαλούμενο ως Φρούριο της Λάρισας ήταν η οθωμανική κλειστή Αγορά, το μπεζεστένι. Έγινε δηλαδή μετάθεση της έννοιας του φρουρίου από την περιφέρεια του λόφου στο συγκεκριμένο ογκώδες Οθωμανικό μνημείο.

εἶναι τό σῆμα κατατεθέν τῆς πόλεως. Ἀπό τόν μεταβυζαντινό Ἅγιο Ἀχίλλιο, τόν ναό καί τά πέριξ αὐτοῦ οἰκήματα, ὡς μόνο ἵχνος παρουσίας του διατηρεῖται ἡ θέσις τῆς Ἀγίας τραπέζης³. Ὁ ἴδιος λόφος, μέ τήν διάνοιξη τῆς ὁδοῦ Γεωργιάδου, ἔχει περιορισθεῖ ἐν μέρει – καί δι' εἰς βάρος τοῦ ὅλου συγκροτήματος. Ἐχει ὁμως ἐνδιαφέρον νά ἐξετασθεῖ συνοπτικά καί μέ ἔμφαση σέ ζητήματα πού δέν θίχτηκαν, δηλαδή ὡς ἓνα οἰκοδομικό Χρονικό, σέ συνάρτηση μέ τόν ἱστορικό περίγυρο καθ' ὅλη τήν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι τήν ἔνταξη τῆς Θεσσαλίας στό νεοελληνικό κράτος (1881). Ὡς γνωστόν, σπιν Θεσσαλία τό 1386/87 ἐγκαταστάθηκαν χωρίς ἀντίσταση οἱ πρῶτοι Ὀθωμανοί ἔποικοι ὑπό τόν γαῖθ' Ἑβρενός βέη καί τόν Χαϊρεντίν πασαῖ⁴. Ἡ Βόρεια-Ἀνατολική Θεσσαλία, ὁ κάμπος τῆς Λάρισας, παρακαμίζει τόν 14ο αἰ., σέ σημεῖο νά φύγουν οἱ περισσότεροι κάτοικοι, ἀκόμη κι ὁ μητροπολίτης Λαρίσης, ἀφ' ὅτου τό 1318 δέν τοῦ ἐπετράπη ἡ εἴσοδος σπιν πόλη του, καί νά ἐδρεύει ἔκτοτε ἐπὶ αἰῶνες στά Τρίκαλα⁵. Οἱ Ὀθωμανοί ἔκτισαν τήν Νέα πόλη (Γενί-Σεχίρ), τήν ὁποία ἀρχικά θά ἐλέγχει

³ Γιά τόν ναό καί τό συγκρότημα τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου κατά τήν μεταβυζαντινή περίοδο βλ. Γεώργιος Κ. Γουργιώτης, *Σχεδιάσμα Μεταβυζαντινῆς-Νεοελληνικῆς Ἱστορίας τοῦ ναοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου Λαρίσης. Ἱστορικῇ ἀναδρομῇ*, Λάρισα 1986. Θεόδωρος Παλιούγκας, *Ἡ Λάρισα κατά τήν Τουρκοκρατία (1423-1881)*, τόμος Α΄, Ἐκδόσεις Μάτι, Κατερίνη, 2002, σσ. 192-200 (Ἅγιος Ἀχίλλιος & Ἅγιος Βησσαρίων). τόμος Β΄, Ἐκδόσεις Μάτι, Κατερίνη, 2007, σσ. 441-456 (σχολεῖο), σσ. 527-534 (ἐπισκοπεῖο). Κώστας Σπανός, «Οἱ περιπέτειες τοῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου τῆς Λαρίσης 1769/1770-1827», *Θεσσαλικά Σύμμικτα. Πρακτικά Α΄ Ἐπιστημονικῆς Ἡμερίδας, Βόλος 8 Δεκεμβρίου 2001*, Πρότυπες Θεσσαλικές Ἐκδόσεις, Τρίκαλα, Βόλος 2004, σσ. 197-203. Νικόλαος Παπαθεοδώρου, *Ἰχνηλατῶντας τήν Παλιά Λάρισα*, Α΄ (2014), Λάρισα, 2016, σσ. 99-114 (Ἡ Βασιλική τοῦ Καλλιάρχη). Ν. Παπαθεοδώρου, «Ἱερός ναός Ἁγίου Ἀχιλλίου Λαρίσης. Ἱστορικῇ διαδρομῇ 15 αἰῶνων», *Ἀχιλλίου Πόλις*, τεῦχος 1, Μάιος 2019, σσ. 103-144, 117-130.

⁴ N. Beldiceanu, P.Ş. Năsturel, «La Thessalie entre 1454/55 et 1506», *Byzantion*, LII (1983), σσ. 104-156, 114 κ.έ. Ἑλένη Ἀγγελιομάτη-Τσουγκαράκη, «Συμβολή σπιν ἱστορία τῆς οἰκονομικῆς, κοινωνικῆς καί ἐκπαιδευτικῆς ζωῆς τῆς Λαρίσης κατά τήν Τουρκοκρατία», *Μεσαιωνικά καί Νέα Ἑλληνικά*, 3, Ἀθήνα 1990, σσ. 255-330. Levent Kayarınar, «Οἱ κάτοικοι καί οἱ συνοικίες τῆς Λαρίσης καί τῶν Τρικάλων κατά τήν περίοδο 1454/55-1602», *ΘΗΜ*, 86 (2015), σσ. 289-308. Γρηγόρης Στουρνάρας, «Θεσσαλικές πόλεις κατά τήν πρόωπη Ὀθωμανική περίοδο. Τά Τρίκαλα (Tirhala) καί ἡ Λάρισα (Yenisehir) μέσα ἀπό τίς ἀρχαιακές πηγές», στό Δ.Π. Δρακούλης, Γ.Π. Τσότσος (ἐπιμ.), *Ἱστορικῇ, κοινωνικῇ καί πολεοδομικῇ ἀνάλυση τοῦ χώρου. Ἀφιέρωμα σπιν καθηγητῇ Εὐάγγελο Π. Δημητριάδῃ*, Θεσσαλονίκη 2014, σσ. 269-285. Φωκίων Κοτσαγεώργης, *Πρόωπη Ὀθωμανική πόλη. 7 περιπτώσεις ἀπό τόν νοτιοβαλκανικό χώρο: Ἀδριανούπολη-Σέρρες-Καστοριά-Τρίκαλα-Λάρισα-Θεσσαλονίκη-Ἰωάννινα*, Βιβλιοράμα, Ἀθήνα 2019, σσ. 75-193, ὅπου βιβλιογραφία.

⁵ Σταθρος Γουλούλης, *Ἀντωνίου Λαρίσης, ἐγκώμιο εἰς τόν ἅγιο Κυπριανό Λαρίσης. Προλεγόμενα - κείμενο - μετάφραση*, Λάρισα 1991, σσ. 31-34, 62 κ.έ. Βασίλειος Ψευτογκᾶς, *Ἀντωνίου ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης, Λόγοι θεομνηστικοί, δεσποτικοί, ἀγιολογικοί*, Ἐκδ. Οἴκος Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη 2002, σσ. 14-15, 26-27, 350 κ.έ. (Χρονολόγησι τοῦ ἐγκωμίου τό 1362).

ό Μπαράκ βέης, γιός του Έβρενός βέη⁶, καί μετά τό 1423 ό Τουραχάν βέης, έξαλείφοντας τά κατάλοιπα τής βυζαντινῆς Λάρισας.

Ἡ Τουρκοκρατία θά ἄρχιζε μέ τούς δυσμενέστερους οἰωνούς γιά τήν Λάρισα καί τήν περιοχή της, ἐφόσον παγιώθηκε ἡ παραμονή τοῦ μητροπολίτη στά Τρίκαλα ἕως τό 1739⁷, πάνω ἀπό 400 χρόνια. Διατηρήθηκε μία συνοικία στά δυτικά τῆς πόλεως⁸, ἔχοντας ἐξ ἀρχῆς Χριστιανούς κατοίκους. Τό 1454/55, στό πρῶτο ὀθωμανικό κατάστιχο, στή χριστιανική συνοικία ὁ παπᾶς Γεώργιος (Papās Yörgi)⁹, προφανῶς ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ μητροπολίτη πού παρέμενε πάντα στά Τρίκαλα, ἦταν ἐπὶ κεφαλῆς τῆς χριστιανικῆς κοινότητας¹⁰.

Τό συγκρότημα τοῦ ναοῦ διαχρονικῶς γίνεται γνωστό χάρις στίς περιγραφές Ἑλλήνων λογίων καί ἁλλοδαπῶν περιηγητῶν (17ος-19ος αἰ.), ἀλλά καί ἀπό τήν τέχνη μερικῶν ζωγράφων, ἀκόμη καί φωτογράφων (τέλη 19ου αἰ. κ.έ.)¹¹.

⁶ Ἀπόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία τοῦ Νέου ἑλληνισμοῦ, Α'. Ἀρχές καί διαμόρφωσή του*, ἔκδ. Β' συμπληρωμένη, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 274-278 (εἰσβολή στήν Θεσσαλία), 276 (Γενί Σεχίρ). Κοτσαγεώργης, ὅ.π., σσ. 176-177, ὅπου βιβλιογραφία. Machiel Kiel, «Das türkische Thessalien: etablier-tes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen. Ein Beitrag zur Entmythologisierung der Geschichte Griechenlands», Herausgegeben von Reinhard Lauer - Peter Schreiner, *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit. Bericht über das Kolloquium der Südosteuropa-Kommission*, 28-31 Oktober 1992, Vandenhoeck & Ruprecht in Göttingen, 1996, 109-196, 116 (Μπαράκ βέης).

⁷ Γιά τό σχετικό ἔγγραφο (=Ἀπρίλιος 1739) τοῦ πατριάρχη Νεοφύτου βλ. Δημήτριος Καλούσιος, *Ὁ Κώδικας Μητροπόλεως Λαρίσης ΕΒΕ 1472: 1647-1868*, Λάρισα 2009, σσ. 128-132. Γιά τίς συνθῆκες ἀπομάκρυνσης τοῦ μητροπολίτη βλ. Στ. Γουλούλης, «Ὁ ἅγιος Κυπριανός Λαρίσης ὁ Θαυματουργός (1318-1332/33): Τό ἐγκώμιό του (1362) ἀπό τόν Ἀντώνιο Λαρίσης (1333-1363†) καί ἡ ἐνότητα τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης», *Ἀχιλλίου Πόλις*, τεύχος 03, Μάιος 2020, σσ. 59-84, 73-77, ὅπου βιβλιογραφία.

⁸ Παλιούγκας, ὅ.π., Α', 120 κ.έ., σσ. 132-134. Κοτσαγεώργης, ὅ.π., σσ. 190-191, 192.

⁹ Beldiceanu, Năsturel, ὅ.π., σ. 123.

¹⁰ Beldiceanu, Năsturel, ὅ.π., σσ. 122-123: «...et celui du quartier chrétien par celui du Papās Yörgi (f. 57νο)...». Kiel, ὅ.π., 117 (1455: 66 νοικοκυριά Χριστιανῶν ἔναντι 355 μουσουλμάνων, τό 16%). Οἱ ἐπόμενες ὀθωμανικές καταγραφές (1506, 1520-30) δείχνουν ὅτι στό διάστημα αὐτό ὁ ἀριθμός τῶν νοικοκυριῶν τῶν Χριστιανῶν ποτέ δέν ὑπερέβη τά 80, ἰσοδυναμῶντας μέ περίπου 300-400 κατοίκους. Ἑλληνική μετάφραση τῆς ἀπογραφῆς: Θεόδωρος Α. Νημάς, *Ἡ ὀθωμανική ἀπογραφὴ τοῦ 1454/55 στό Σαντζάκι Τρικάλων (Θεσσαλία-Πιερία-Εὐρυτανία-Ναυπακτία-Δυτικὴ Φωκίδα καί ἄλλα ὅμορα). Ονόματα κατοίκων, κτηνοτροφία, γεωργικὴ παραγωγή, φόροι, κ.ά.*, ΦΙΛΟΣ Τρικάλων Κ & Μ 24, ἔκδ. Οἶκος Κ. & Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2024, 73-74. Παλιούγκας, ὅ.π., Α', 132-134. Ἀντώνης Ρίζος, «Σχετικά μέ τήν ἔκταση τῆς Λαρίσης πρὶν κα ὕστερα ἀπὸ τό 1506», *Ιστοριογεωγραφικά*, 6 (1995-1996), σσ. 123-129, 127. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ὅ.π., σ. 255. Καγαρίνη, ὅ.π., σ. 294. Γιώργος Σαλακίδης, Ἰωάννης Θεοχαρίδης, *Ἡ Κεντρικὴ Ἑλλάδα τόν 15ο αἰῶνα. Τό ἀνέκδοτο ὀθωμανικό κατάστιχο τοῦ 1485*, ἔκδ. Οἶκος Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2014, σσ. 30, 47. Κοτσαγεώργης, ὅ.π., σσ. 190-192.

¹¹ Θ. Παλιούγκας, «Τοπογραφικά, τοπωνυμολογικά καί ἄλλα στοιχεία τοῦ κώδικα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγί-

Ἡ Δ.-ΒΔ. ἄκρη τοῦ λόφου φιλοξένησε τρεῖς ναοὺς, πιθανότατα στὴν ἴδια θέσι: τὸν πρῶτο μεταβυζαντινὸ ναὸ ποὺ ἐντοπίζεται τὸν 16ο-17ο αἰ., τὸν ναὸ ποὺ ἔκτισε ὁ μητροπολίτης Διονύσιος Η΄ Καλλιάρχης (1791-1806) τὸ 1794, καὶ τὸν ναὸ ποὺ κτίσθηκε στὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Ὁ σύγχρονος κτίζεται ἀπὸ τὴν δεκαετία 1960.

Ὁ πρῶτος ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου, ὅπως καὶ ὁ δεῦτερος ναὸς ἀποτελοῦσε ἓνα πλῆρες συγκρότημα μὲ ἄλλα λειτουργικὰ κτίρια γιὰ νὰ ἀνταποκρίνεται στὶς ἀνάγκες τοῦ μητροπολίτη καὶ τῆς χριστιανικῆς κοινότητας. Ἦταν τὸ ἐπιστέγασμα τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης τῆς περιοχῆς, ὅπου ἡ Λάρισα / Γενί Σεχίρ ἀπὸ τὸν 17ο αἰῶνα ἐμφανίζεται ὡς μία ἀπὸ τὶς δέκα πρῶτες πόλεις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ τμήματος τῆς Ὄθωμανικῆς αὐτοκρατορίας¹². Μειονέκτημα ὅμως εἶναι ὅτι δὲν ἔχει γίνει ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου γιὰ τὴν χρονολόγησι τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ, μὲ τὸ ποὺ ὁ πέραξ ἀκάλυπτος χώρος ἔχει μετατραπῇ σὲ πλατεία.

2. Ὁ πρῶτος μεταβυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου

2.1. Κατεδάφιση τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ – νέος καθεδρικός ναὸς

Τὸ νὰ μεταφερθεῖ ἡ ἔδρα τῆς Μητροπόλεως στὴν δυτικὴ ἄκρη τοῦ λόφου δὲν εἶναι κάτι ἀσύνηθες σὲ μιά ἐποχὴ μὲ τρομακτικὲς ἀλλαγές. Ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Α΄ ἔμμεσα ἐκθέτει σὲ ἔγγραφο τοῦ Ὀκτωβρίου 1543 τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ λόγῳ τῆς μεταφορᾶς τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης στὰ Τρίκαλα, ὡς ἀποτέλεσμα ἐξελισσόμενης παρακμῆς: «*Ἦν ἄρα πὸτ' εὐδαιμονοῦσά τε... ἡ... τῶν Λαρισαίων Μητρόπολις. Ἀλλ' ἐπειδὴ διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν... ὠλιγώθημεν... ἀπώλεσε δὴ καὶ αὕτη τὴν καθολικὴν αὐτῆς ἀρχιερατικὴν ἐστίαν τε καὶ καθέδραν [τὴν πόλιν Λάρισα] καὶ τὸν περιβόητον ναόν, χοροβατίσαντες ἐν αὐτῷ πόδες ἀσεβῶν, ὧ τῆς ἀνοχῆς σου Χριστέ, καὶ τῆς πολλῆς τῶν εἰσοδημάτων*

οῦ Ἀχιλλίου τῆς Λάρισας (1810-1881)», *Ἡ Λάρισα τῆς περιόδου 1810-1881. Στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Κώδικα τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου. Πρακτικὰ Ἡμερίδας*, 1988, Δεκ. 13, Ἐκδόσεις Θεσσαλός, Λάρισα 1994, σσ. 49-60 (εἰκόνες τῆς Λάρισας καὶ τοπογραφικὲς παρατηρήσεις). Ν. Παπαθεοδώρου, «Ἡ Λάρισα στὰ χαρακτηριστικὰ τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν (16ος-19ος αἰώνας)», *Ενημερωτικὸ Δελτίο 2005*, Λαογραφικὸ Ἱστορικὸ Μουσεῖο Λάρισας, σσ. 41-116. Γιάννης Ρούσκας - Θεανὼ Στεφανίδου, «Ἡ Λάρισα καὶ ὁ Πνευδὸς σὲ ξένα περιηγητικὰ κείμενα (16ος-19ος αἰ.)», *Λάρισα 2006 [=ΘΗΜ 49 (2006)*, σσ. 209-240 καὶ *ΘΗΜ 50 (2006)*, σσ. 240-272]. Χριστίνα Πολέζε, *Λάρισα καὶ θεσσαλικὸς κάμπος. Ἀφηγήσεις ἱστορικῶν καὶ πολιτισμικῶν γεγονότων 63 Εὐρωπαίων περιηγητῶν ἀπὸ τὸν 16ο ἕως τὶς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα*, Ἐκδοτικὸς Οἶκος Σταμούλη, <Θεσσαλονίκη> 2007, σποράδιον, σσ. 46-67 (19ος αἰ.), σσ. 111-134 (πρὶν ἀπὸ τὸν 19ο αἰ.), σσ. 541-550, ὅπου βιβλιογραφία.

¹² Πολέζε, ὁ.π., σσ. 123-124.

αὐτῆς γε εἰσφορᾶς ὑστερήθη»¹³. Ὡστόσο, ὑπῆρξε ἤδη ἀντιστροφή τῆς καταστάσεως, αὐξήθηκε ὁ πληθυσμός καί ἐνισχύθηκε ἡ τοπική οἰκονομία σέ σημεῖο πού ἐκ τῶν δύο ἀφομοιωθεισῶν ἐπισκοπῶν Τρίκκης καί Γαρδικίου, ἡ δεύτερη, ἀνεξαρτητοποιεῖται μέ τό ἀνωτέρω ἔγγραφο (1542-43)¹⁴. Ἡ χρήση τοῦ ποιητικοῦ ρήματος «χοροβατεῖν» δέν σημαίνει ὅτι τό γεγονός ἦταν πρόσφατο¹⁵. Ἄν ἀφορᾷ ὅμως σέ κάποια μεθόδευση ἀπό τοὺς κατακτητές, εἶναι ἄλλο ζήτημα.

Κάτι ἀνάλογο ὑποδηλώνει σύγχρονο (1542) γράμμα τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Νεοφύτου, σχετικό μέ τὴν ἐπανίδρυση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου: «πρὸ πολλῶν χρόνων ἀνῆλώθη ἡ καθολικὴ ἐκκλησία τῆς ἡμῶν μητροπόλεως Λαρίσης καὶ ἡ ἐνορία αὐτῆς ἠφάνισται παντάπασι καθὼς καὶ ὁ ἐνεστώς καιρὸς ἔχει τὸ φαινόμενον μέχρι τῆς σήμερον...»¹⁶. Οἱ ρηματικοὶ ὅροι «ἀνῆλώθη» (ὁ μητροπολιτικός ναός) καὶ «ἠφάνισται» (ἡ ἐπισκοπικὴ περιφέρεια), διατυπώνοντας ὑπερβολή, ἀνταποκρίνονται στὴν, γιὰ αἰῶνες, ἀπουσία τοῦ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Μητροπόλεως. Τὴν ἐποχὴ συντάξεως τοῦ κειμένου ἀμφισβητεῖτο τό νὰ κατέχει ἡ Λάρισα περιοχές ἐκτός ὁρίων τῆς περιοχῆς τῆς (Γαρδίκι), ὅπως ἐπισημαίνει ὁ ἴδιος ὁ πατριάρχης Ἱερεμίας Α΄¹⁷.

Τὰ δύο ἔγγραφα ἀναφέρονται πολὺ συνοπτικά στὴν παρακμὴ τῆς ΒΑ. Θεσσαλίας τὸν 14ο αἰ., οἱ συνέπειες τῆς ὁποίας ἀντιμετωπίζονταν τὸν 16ο αἰ. Ὅπως θὰ δεიχθεῖ ὅμως, ἡ αἰτία καταστροφῆς τοῦ βυζαντινοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου εἶναι ἓνα ζήτημα σύνθετο, ἀφοῦ συνδέεται μέ τὴν ἀπὸ τὰ τέλη 15ου αἰ. ἐξέλιξη τῆς ὀθωμανικῆς Λάρισας, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται μέ συνεχῶς αὐξημένο πληθυσμό¹⁸.

Ἡ ἀρχὴ τῶν ἐξελίξεων ὀρίζεται μέ τὴν παρὰδοση τῆς Λάρισας στοὺς Ὀθω-

¹³ Ioannes Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani Acta Selecta* (Fonti, Serie II - Fascicolo IV), Grottaferrata (Roma), 1967, σσ. 62-66. Πρβλ. Γουλούλης, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου», ὅ.π. σσ. 226-228.

¹⁴ Oudot, ὅ.π., σσ. 54-58.

¹⁵ Δημήτριος Σοφινός, «Ὁ ἅγιος Ἀχιλλῖος Λαρίσης. Ὁ ἀρχικός ἀνέκδοτος βίος (Θ΄ αἰ) καὶ ἡ μεταγενέστερη Διασκευὴ τοῦ (Π΄ αἰ.)». Ἀνέκδοτα ὑμολογικά κείμενα (Ιωσήφ Ὑμνογράφου, Μανουὴλ Κορινθίου, Ἀναστασίου Γορδίου), *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 3 (1990), σσ. 97-213, 128-129: ὁ ναός «εἶχε καταπατηθεῖ καὶ βεβηλωθεῖ ἀπὸ τοὺς Τούρκους» μετὰ τὰ μέσα τοῦ 16ου αἰ.

¹⁶ Καλούσιος, ὅ.π., 144. Τό ἔγγραφο διάβασε ὁ Léon Heuzey, *Ὁδοιπορικὸ στὴν τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία τὸ 1858*, Μετάφραση Χρῖστος Ι. Δημητρουλόπουλος, Σχόλια-Επιμέλεια Θεόδωρος Νημιάς, ἔκδοσις 3η βελτιωμένη, ΦΙΛΟΣ Τρικάλων, Κ. & Μ. 4, Σταμοῦλης, Θεσσαλονίκη, 2022, σ. 99.

¹⁷ Δημήτριος Ἀγορίτσας, «Ἡ ἀνασύστασις τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου (1541-1542). Συμβολὴ στὴν ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν πρώην Ὀθωμανικὴν περίοδο», *Βυζαντινὰ Σύμμεκτα*, 28 (2018), σσ. 169-208, 191-192.

¹⁸ Παλιούγκας, ὅ.π., Α΄, σ. 94. Κοτζαγεώργης, ὅ.π., σ. 186.

μανούς (1386/87), γεγονός που αποτελεί τό υπόβαθρο των νεωτερισμών στην μεταβατική περίοδο. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οι Όθωμανοί: α) με βάση το δίκαιο του πολέμου έκαναν κατάσχεση ενός καθεδρικού ναού και τό μετέτρεπαν σέ ισλαμικό τέμενος μόνον όταν έβρισκαν αντίσταση, όπως και κατεδάφισαν τά τείχη σέ άμυνόμενες πόλεις¹⁹, και β) δέν κατεδάφισαν κτίρια παρρά μόνον λόγω άκαταλληλότητας. Μετέφεραν δέ τά ύλικά σέ υπό κατασκευήν κτίσματα για οίκονομικούς λόγους.

Τά άνωτέρω όμως για τήν περίπτωση τής Λάρισας συνεπάγονται τά εξής: α) Δέν υπήρξε κάποια άμυνα έντοπίων κατοίκων, έφόσον τόν 14ο αϊ. στην Λάρισα και στην ΒΑ. Θεσσαλία υπήρχε έλάχιστος πληθυσμός. Ή σταδιακή παρακμή τής πόλεως είχε αρχίσει δεκαετίες πρίν. Όπως αναφέρει ο Άντώνιος, όταν τό 1333 είχε έλθει στην Θεσσαλία, ή Λάρισα ήταν «αοίκητος» και ο ναός «ληστών όρμητήριον»²⁰. β) Έξ αιτίας του ότι ή πόλη είχε πλέον άκάλυπτους χώρους, εγκαταστάθηκαν αυτοί έντός των τειχών δίνοντας όνομα μέ νόημα, Γενί Σεχίρ (Νέα Πόλη), μοναδικό στην χερσόνησο του Αΐμου²¹.

Ή άνωτέρω περιγραφείσα κατάσταση αποδεικνύει ότι δέν υπήρχε προφανής αιτία να κατασχεθεί άμέσως από τους κατακτητές ή βασιλική του Άγίου Αχιλλίου. Διαφορετικά, θά είχε εμφανιστεί ως τό πρώτο τζαμί, άφιερωμένο εις τό όνομα του κατακτητή τής Λάρισας, όποτε ή τύχη του ναού θά ήταν διαφορετική. Οί κρατούντες, βέβαια, μπορούσαν να τήν μετατρέψουν και άργότερα

¹⁹ Βασίλης Δημητριάδης, *Ή Κεντρική και Δυτική Μακεδονία κατά τόν Έβλιγιά Τσελεμπή*, Θεσσαλονίκη, 1973, 36. Θ. Παλιούγκας, *Ή Θεσσαλία στό όδοιπορικό του περιηγητή Έβλιγιά Τσελεμπή (1688)*, Εισαγωγή-μετάφραση-σχόλια, ΛΙΜΛ, Λάρισα 2001, σσ. 23, 38.

²⁰ *Ψευτογκās*, ό.π., σσ. 353.30-354.5, 366.7-17. Γουλούλης, *Έγκώμιο*, ό.π., σσ. 34, 65, στχ. 251-256: «...αοίκητος ήν και άνθρωπίνων ίχνών έρημος...», σ. 72, στχ. 482-490: «...τήν μέν πόλιν αοίκητον εύρον... και τόν θεϊον και φωτεινόν ναόν... ληστών όρμητήριον...». Ο Άντώνιος Λαρίσης δέν κυριολεκτεί άκριβώς, αλλά χρησιμοποιεί μία ύπερβολή, ή όποία όμως δείχνει μία ύπαρκτή κατάσταση, ότι ή Μητρόπολη Λαρίσης μετά τό 1318 δέν είχε λαό του Θεού (να ύπακούει στην εκκλησιαστική τάξη), αλλά πλέον είχε μειωμένο πληθυσμό. Πρβλ. Στ. Γουλούλης, «Ή 'αοίκητος' Λάρισα και ή άναστίλωση του καθεδρικού ναού του Άρχαγγέλου Μιχαήλ Τρικάλων (c. 1332, 1362): Βιβλικά άρχέτυπα και ιστορικά αντίτυπα», *Βυζαντινά* 29 (2009), Θεσσαλονίκη 2010, σσ. 163-198, 171-172, 181 κ.έ. Πρβλ. Kiel, ό.π., σσ. 118-119.

²¹ Σέ αντίθεση μέ αυτό που συνήθως έκαναν οί Όθωμανοί κρατώντας τά όνόματα των πόλεων, συνήθως τά «μετέθεταν» στον δικό τους γλωσσικό κόσμο, δόθηκε νέο όνομα, βλ. Kiel, ό.π., 117: «"Neustadt": Kein Türke hätte eine Stadt so genannt, wäre sie nicht wirklich neu gewesen... Mann kann argumentieren, dass die Stadt während der Eroberung vollig zerstört und später neu aufgebaut worden sei». *Κοτζαγεώργης*, ό.π., σ. 177. Γενί Σεχίρ ονομάστηκε ή πόλη κοντά στην Νίκαια τής Βιθυνίας.

σέ τζαμί, όπως έκαναν στην Θεσσαλονίκη σέ μεγάλους ναούς (π.χ. τόν Άγιο Δημήτριο τό 1493, δεκαετίες μετά τήν άλωση τής πόλεως τό 1430). Κάτι τέτοιο όμως έδω δέν εἶναι γνωστό. Τά ανασκαφικά δεδομένα τοῦ ναοῦ δείχνουν ὄντως ὅτι ὁ ναός κατεδαφίστηκε, ἀποφιλώθηκε, καί τά ὑλικά του χρησίμευσαν στήν οἰκοδομή τής παρακειμένης κλειστής ἀγορᾶς (μπεξεστένιου) ἢ ἄλλων κτηρίων²². Ἡ κατεδάφιση πρέπει νά ὀφείλεται σέ συνεκτίμηση ἐκ μέρους τῶν κρατούντων διαφόρων παραγόντων: α) Ἄν κατά κανόνα διατηροῦσαν ἢ ἔδιναν σέ νέα χρήση ἕνα ἄρτιο κτήριο²³, ὁ Ἅγιος Ἀχιλλίος πιθανότατα τώρα ἀντιμετώπιζε πρόβλημα στήν στατική του²⁴, λόγω ἀσταθοῦς πηλώδους ἐδάφους²⁵. Ὅπως ἀποδείχθηκε μάλιστα πρόσφατα, τό μπεξεστένι στηρίχθηκε καί στίς ἰσχυρές θεμελιώσεις τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τής Ἀθηνᾶς Πολιάδος. β) Ἡ θέση αὐτή, στό κέντρο τοῦ λόφου, δέν θά γινόταν ἱερός ἰσλαμικός χώρος (1386/7 κ.έξ.), ἀλλά στά τέλη τοῦ 15ου αἰῶνα μέ ἀρχάς 16ου αἰῶνα (1484-1506/7) κτίσθηκε παραπλεύρως τό ὀθωμανικό οἰκονομικό κέντρο, ἡ κλειστή ἀγορά²⁶. Ἀποτέλεσμα: ὁ χώρος τοῦ ναοῦ ἰσοπεδώθηκε, χρησιμεύοντας πλέον ὡς περιβάλλον ζωτικός χώρος στό γνωστό μπεξεστένι. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ κλειστή ἀγορά δέν κτίσθηκε ἐπάνω στόν

²² Γουλούλης, «*Ὁ τάφος τοῦ ἀγίου Ἀχιλλίου*», σσ. 226-228. Στήν Λάρισα, στό κέντρο μιᾶς μεγάλης πεδιάδας, παρατηρεῖται διαχρονικά ἔλλειψη οἰκοδομικῶν λίθων.

²³ Σέ πολύ μεταγενέστερη ἐποχή κτίσθηκαν μικρά κτήρια ἐπάνω στόν ναό, ὅπως ἔδειξε ἡ ἀνασκαφή στόν χώρο, ὅπου εἶχα συμμετοχή (1979-1980).

²⁴ Τό ἴδιο εἶχε ὑποστῇ τόν 9ο αἰ. καί ὁ ἀρχικός ναός τοῦ 6ου αἰ. Βασιλική Συθιακάκη-Κριτσιμιάλη, «Λείψανα γλυπτοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ διακόσμου ἀπό τί Βασιλική τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου Λάρισας. Συμβολή στή μελέτη τής οἰκοδομικῆς ἱστορίας τοῦ μνημείου», *ΑΕΘΣΕ*, 2, 2006, τόμ. Ι. *Θεσσαλία*, Βόλος 2009, σσ. 457-473: ὁ ναός τοῦ 6ου αἰ. (535 κ.ε.) ὑπέστη ἀνακατασκευή ἐκ θεμελίων τόν 8ο αἰ. - α' μισό 9ου αἰ.

²⁵ Λόγῳ καί τοῦ σεισμικοῦ ρήγματος τής περιοχῆς σημειώνονται σεισμοί (1941: 7 β. Ρίχτερ, 1955: 6.3 Ρίχτερ, 8 Μαρ. 1957: 6.5, 6.7, 6.0 Ρίχτερ κ.λπ.), βλ. Κώστας Μακρῆς, «Ἡ σεισμικότητα τής περιοχῆς τής Θεσσαλικῆς Λάρισας», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τόμ. ΙΕ', Ἀθήνα 1984, σσ. 17-25, 18-20, πίνακας 1 (ἀπό 1923-1967: 6.0 ἕως 7.0 τό 1954). Γιάννης Παπαϊωάννου, *Ὁ σεισμός τής Λάρισας τῆς 1ης Μαρτίου 1941*, Λάρισα 2018, σ. 15 κ.έ., ὅταν καταστράφηκε ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου.

²⁶ Machiel Kiel, Lazaros Deriziotis, «The Old Bedesten of Larissa (Yenishir) in Restoration», *Seventh International Congress of Turkish Art*, Warsaw 1990, σσ. 141-145. Πρβλ. Παλιοῦγκας, ὁ.π., Β', σσ. 622-628. Αἰκατερίνη Πολυμέρου-Καμπλάκη, «Τό Μπεξεστένι τής Λάρισας καί ἡ συλλογική μνήμη τής εὐρύτερης περιοχῆς», *Ἑπετηρίς Κέντρου Ἑρεῖνης τῆς Ἑλληνικῆς Λαογραφίας*, σσ. 29-30 (1999-2000), Ἀθήνα 2004, σσ. 7-20). Ν. Παπαθεοδώρου, «Ἡ Κλειστή ἀγορά. Τό Μπεξεστένι», *Ἰχνη-λατῶντας τήν Παλιά Λάρισα*, Β' (2015), Λάρισα, 2018, 227-230. Εὐάγγ. Τσαγγαλᾶς, Δημ. Μπάριμπας, «Τό μπεξεστένι τής Λάρισας», *ΘΗΜ*, 52 (2007), σσ. 49-78. Γιά τό μπεξεστένι ὡς ἔκφραση τῆς νέας ἐμπορικῆς πόλης τοῦ Γενί Σελή /Λάρισας *Κοτζαγεώργης*, ὁ.π., 176 κ.έ. Ἐπίσης *Γουργιώτης*, ὁ.π., σ. 5: «Οἱ ἀνάγκες τοῦ ἐμπορίου –καί φυσικά ἡ δύναμη τοῦ ἰσχυροτέρου– ἀπαιτοῦσαν τήν ἀπελευθέρωση τοῦ χώρου ἀπό κτίσμα ἀφιερωμένο σέ λατρευτική χρήση ὑποτελῶν».

ναό του Ἀγίου Ἀχιλλίου, ὅπως καί δέν κτίσθηκε ἄλλο ἰσλαμικό κτίσμα πάνω στόν χριστιανικό ναό· θά ἦταν προσβολή Ἱεροῦ.

Ἡ συνολική ἔρευνα δείχνει ὅτι δέν ὑπῆρξε βίαιη ἐκδίωξη τῶν Χριστιανῶν ἀπό τόν ναό τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου. Ἄν εἶχε συμβεῖ κάτι τέτοιο, γιατί νά μὴν ἐκδιωχθοῦν καί οἱ Χριστιανοί δυτικά τῆς πόλεως; Τό κτήριο τοῦ ναοῦ πρέπει νά ἦταν προβληματικό, ἄλλιῶς θά γινόταν χρήση του. Ἡ τύχη του κρίθηκε στό δίλημμα: ἢ νά ἀνακαινισθεῖ καί νά σωθεῖ ἢ νά ἀναλωθεῖ σέ πρόγραμμα ἀνάπτυξης τῆς νέας πόλεως Γενί Σεχίρ, κάπου ἕναν αἰῶνα ἀπό τήν κατάληψη τῆς Λάρισας (1386/87 κ.έ.). Οἱ συνθῆκες πότε καί πῶς ἀκριβῶς συνέβη ἡ κατεδάφιση εἶναι ἄγνωστες. Φαίνεται ὅμως ὅτι ὑπῆρξε σύμφωνη γνώμη τῆς χριστιανικῆς κοινότητας, ἄσχετα ἂν θά ἔγινε κάτω ἀπό πίεση ἢ ὄχι. Οἱ Ὀθωμανοί δέν καταγοῦσαν τά νομικά προσχίματα.

Ἡ ἴδρυση τοῦ μπεζεστενίου (περί τά τέλη 15ου αἰ.) χρησιμεύει ὡς *terminus post quem* γιά τήν κατεδάφιση τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, ὅπως καί τήν ἴδρυση τοῦ νέου στό δυτικό ἄκρο τοῦ λόφου. Πιο κάτω θά γίνει λόγος γιά τόν Κανόνα πρὸς τιμὴν τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου τοῦ Μανουὴλ Κορινθίου (γράφηκε στά τέλη τοῦ 15ου μέ ἀρχάς 16ου αἰ. ἢ καί λίγο ἀργότερα), καί ὑπαινίσσεται τήν ὑπαρξη νέου μεταβυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου.

2.2. Καθεδρικός ναός καί νέος χωροταξικός καταμερισμός (15ος-18ος αἰ.)

Ἡ μεταφορά τῆς μνηστοπολιτικῆς ἔδρας ἀπό τό κέντρο τοῦ λόφου στήν δυτική ἄκρη του καταδεικνύει στήν πράξη τά νέα δεδομένα τῆς ὀθωμανικῆς χωροταξικῆς ἀντίληψης. Οἱ Ὀθωμανοί θά βροῦν στήν Λάρισα μία ὑποτονική πόλη, μέ ἐλάχιστο πληθυσμό, ἔχοντας κέντρο τόν ναό τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου, καί τήν διαμορφώνουν ἀνάλογα, κατεδαφίζοντας τά βυζαντινά τεῖχη της²⁷. Καλλιέργησαν φιλοδοξίες νά ἀναπτυχθεῖ μία πόλη ἐκτεινόμενη πρὸς τήν ἀνοικτή πεδιάδα, πρὸς νότον καί ἀνατολάς, ἐνῶ οἱ Χριστιανοί θά περιορίζονταν στά δυτικά²⁸. Μέ δεδομένη τήν ὀθωμανική πληθυσμιακή πλειοψηφία, πλέον στό ὑψηλότερο σημεῖο τῆς πόλης διαφημίζεται ἡ νέα οἰκονομική τάξη. Τό μπεζε-

²⁷ Γιά τά ἰουστινιανέα τεῖχη τῆς πόλεως, βλ. Μ. Κοντογιαννοπούλου, «Νέα στοιχεῖα γιά τήν παλαιοχριστιανική ὀχύρωση τῆς Λάρισας», *ΑΕΘΣΕ* 3 (2009), Βόλος 2012, σσ. 671-676, ὅπου βιβλιογραφία.

²⁸ *Κοτσαγεώργης*, ὅ.π., σσ. 177, 182, 191, 192-193. *Παλιούγκας*, ὅ.π., Β', 601-602, ὅπου βιβλιογραφία. Γιά τήν οἰκονομία στήν ὀθωμανική Θεσσαλία βλ. Antonis Rizos (Risos), *Wirtschaft, Siedlung und Gesellschaft in Thessalien im Übergang von der byzantinisch-fränkischen zur Osmanischen Epoche*, Verlag Adolf M. Hakkert, Amsterdam, 2005, σσ. 108-117.

στένι ως κλειστή αγορά εξασφαλίζει τήν αποταμίευση και κυκλοφορία του νομίσματος, τίς πολύτιμες μεταλλικές κατασκευές, υφάσματα κ.λπ.

Τήν εικόνα της πολεοδομικής εξέλιξης στην πρώιμη Όθωμανική Λάρισα προσφέρει ο Έβλιγιά Τσελεμπή (1668)²⁹. Ορίζει τό μπεξεστένι ως σημείον αναφοράς της πόλεως. Πιστεύει ότι τό κάστρο (ή κορυφή του;) βρισκόταν στην θέσι που ήταν τό μπεξεστένι και τό κατεδάφισε ο Τουραχάν, όποτε εξαλείφθηκε κάθε ίχνος τείχους, γιά νά κτισθοῦν τά όθωμανικά δημόσια κτήρια της πόλης³⁰. Η πληροφορία αυτή, ότι στον λόφο ουσιαστικά κτίστηκε τό νέο έμπορικό (οικονομικό) κέντρο της πόλης που περιελάμβανε άνοικτές αγορές και τήν κλειστή αγορά (γιά πολύτιμα αγαθά, κατάθεση χρημάτων), πρέπει νά είναι σωστή³¹. Στην πόλη πλέον έποπτεύει τό μπεξεστένι, τό οικονομικό κέντρο της πόλης και όλης της Θεσσαλίας, όχι κάποιο τζαμί. Είναι μιά σημαντική εξέλιξη, ή όποία ίσως έρμηνεύει τό όνομα της νέας πόλεως Γενί Σεχίρ. Περίπου έναν αιώνα μετά τήν κατάληψη της Λάρισας, υπήρξε διάστημα ικανό νά αναπτυχθεί ή τοπική Όθωμανική άστική κοινωνία της Λάρισας μέ τήν δική της τάξηπραγμάτων.

²⁹ Παλιούγκας, *Η Θεσσαλία*, 38: «...Τό κάστρο της πολιτείας, τόν παλιό καιρό, βρισκόταν εκεί όπου είναι σήμερα τό μπεξεστένι. Τό γκρέμισε ό Γαζή Τουρχάν Μπέης. Γι' αυτό δέν υπάρχουνε τειχιά κάστρον... όταν γκρεμιστήκανε τά τειχιά του κάστρον, τά λιθάρια χρησιμοποιήθηκαν γιά νά χτισθοῦνε κοινωφελή ιδρύματα, όπως τζαμιά, μεντρεσέδες και χάνια, διότι στή γυροχώρα δέ βρίσκονται καθόλου πέτρες [ίσαιμε τά] σήμερα φαίνονται άκόμη τ' απομεινάρια τών θεμελίων τών γκρεμισμένων μερών του κάστρον. Τό μπεξεστένι, ή αγορά και τό παζάρι βρίσκονται στό κέντρο της πολιτείας, σ' ένα ψήλωμα. Τ' άλλα κοινωφελή ιδρύματα χτιστήκανε κάτω στον ίσιο κάμπο... Στην καρδιά της πολιτείας, μέσα στην αγορά και στό παζάρι, βρίσκεται ένα μπεξεστένι, ίδιο φρούριο, μέ πετρόχτιστο θόλο και τέσσερις σιδερένιες πόρτες, που λές και είναι τό καταφύγιο της πόλης και τ' άπαρτο κάστρο της». Βλ. και Θ. Παλιούγκας, «Η Λάρισα στό Όδοιπορικό του περιηγητή Έβλιγιά Τσελεμπή (1668)», *ΘΗΜ*, 26 (1994), σσ. 81-98, 87. Παλιούγκας, ό.π., Α', σσ. 53, 75, σημ. 18, όπου βιβλιογραφία. Kiel, ό.π., σσ. 121-122. Κοτσαγεώργης, ό.π., 177, όπου βιβλιογραφία.

³⁰ Κατ' άλλη άποψη, αυτά άπλως παραμελήθηκαν (ή τουλάχιστον σέ όρισμένα σημεία), βλ. Ρίζος, ό.π., 124-125. Γιά τά τείχη των Τρικάλων βλ. Παλιούγκας, *Η Θεσσαλία*, ό.π., 57: «...ό Γαζή Βαγιαζίτ Χάν ό Κεραυνός... κούρσεψε... κι έφυγε, αφού γκρέμισε τό κάστρο εδώ κι εκεί...», δηλαδή τέλη 14ου αι.

³¹ Η έμπορική ζώνη της Λάρισας άναδείχθηκε άμέσως πού κάτω από τόν λόφο, στην κορυφή του όποιο βρισκόταν τό μπεξεστένι στην όδό Βενιζέλου (πρώην Μακεδονίας). Περιελάμβανε μεταξύ άλλων αγορών τό Μεγάλο (ή Μπαϊρακλί) Τσαρσί δίπλα στό Μπαϊρακλί τζαμί, τό ξυλοπάζαρο, καθώς και τήν ιχθυαγορά και τό αλογοπάζαρο-άχυροπάζαρο, λίγο πριν από τί γέφυρα του Πηνειού, βλ. Παλιούγκας, ό.π., Β', σσ. 601 κ.έ. 621 κ.έ., 630-640. Πρβλ. Καλούσιος, ό.π., σσ. 174-175: «όσπντιακος τόπος κατά τόν Τρανόν μαχαλέν λεγόμενον» μέ αναφερόμενες ιδιοκτησίες γειτόνων όπως και τί βασιλική όδό «έμπροσθεν βασιλικήν όδόν». Στά άνωτέρω περιλαμβάνονται τό Μεγάλο λουτρό (16ος-17ος αι.) και τό Μικρό λουτρό (15ος αι.), βλ. Ν. Παπαθεοδώρου, «Τό Μεγάλο τούρκικο λουτρό (χαμάμ)», *Ιχνηλατώντας τήν Παλιά Λάρισα*, Γ' (2016), Λάρισα 2019, σσ. 191-194. Παλιούγκας, ό.π., Β', σσ. 497-508 (Μεγάλο λουτρό), σσ. 509-514 (Μικρό λουτρό).

Οί Χριστιανοί, πολίτες β' κατηγορίας, ἦταν συγκεντρωμένοι στήν περιοχή τῆς κεντρικῆς πύλης τῆς βυζαντινῆς πόλης πού ὀδηγοῦσε στόν Τύρναβο, μέσῳ τῆς γέφυρας πού συνέδεε Λάρισα καί Τύρναβο³². Ἡ περιοχή αὐτή ἀρχικά ἦταν δυσπρόσιτη, ἐφόσον ἡ γέφυρα στόν Πηνειό δέν ὑπῆρχε τόν 15ο αἰ. (π. 1484)³³. Ὅμως ἡ κατασκευή τῆς νέας ὀθωμανικῆς πέτρινης γέφυρας ἀρχάς 16ου αἰ.³⁴ ἀλλάζει τήν κατάσταση. Μέσῳ αὐτῆς θά ἐνισχύεται ἡ ἐπέκταση τῆς πόλεως πρὸς Δυσμιάς – καί δὴ ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς κοινότητας πού ὠθεῖται πρὸς δυσμιάς.

Τὴν ἴδια περίοδο (τέλη 15ου-ἀρχές 16ου αἰ.) σημειώνεται ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Τυρνάβου, ὅπου ἡ πλειοψηφία εἶναι χριστιανική, παρὰ τὴν διαδομένη ἄποψη ὅτι συνοικίσθηκε ἀπὸ τὸν Τουραχάν Βέν (ἔρχεται στήν Λάρισα τό 1423). Αὐτό θά ἐνισχύσει τὴν Μητρόπολη Λαρίσης πού ἔχει ὑποτονική παρουσία στήν Λάρισα. Εἶναι ἐποχή πού ὁ χριστιανικός πληθυσμός εἶχε αὐξηθεῖ, οἱ πιό ἀναπτυγμένες ἐπαρχίες (ὅπως τό Γαρδικί) ζητοῦσαν ἀναβίωση τῆς τοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς αὐτοδιοίκησης πού εἶχαν στό παρελθόν, ἀλλὰ εἶχε καταργηθεῖ. Πρῶτα ἡ ἴδια ἡ Μητρόπολις Λαρίσης θά φτάσει στό σημεῖο νά ἀποκτᾷ πάλι δικά της 'ἀπωλεσθέντα' ἐδάφη³⁵. Ἡ πιό σημαντικὴ ἐπιστροφὴ ἐδαφῶν ἀφορᾷ στόν Τύρναβο, τὴν δευτέρη πόλη μετὰ τὴν Λάρισα. Μὲ ἀπόφαση τοῦ πατριάρχου Ἱερεμία Α΄

³² Ἑρρίκου τῆς Βαλενσιέν, *Ἡ ἱστορία τοῦ αὐτοκράτορα Ἑρρίκου τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Μετάφραση Κώστα Ἀντύπα, Εἰσαγωγή Γ. Σαραφιανοῦ, Ἐκδ. Χατζηνικολῆ, Αθήνα, 1987, σ. 105 κ.ε. (κεφ. 648, 651, 659, 653, 654, 658, 659, 650) γιὰ τὴν ἀναφορὰ ὡς κύριας πύλης βλ. σ. 108 (κεφ. 605). Ἡ προϋπάρχουσα ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ ἐποχὴ ξύλινη γέφυρα 11ος αἰ. (Βίος Ἀγίου Νικολάου Νέου) ἕως ἀρχάς τοῦ 13ου αἰ. βλ. Δ. Σοφριανός, Ἀγιος Νικόλαος ὁ ἐν Βουναίνῃ. Ἀνέκδοτα ἀγιολογικά κείμενα, *ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ τῆς μεσαιωνικῆς Θεσσαλίας (I αἰών)*, Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου 22, Ἐν Ἀθήναις 1972, σσ. 40-48, 155, στχ. 105-107: «καὶ πέραν τῆς ἐκεῖσε γεφύρας σὺν ἐκείνοις γενόμενος καὶ βαδίσας... ἐπὶ τὸ ὄρος τὸ Τερνάβου λεγόμενον καταντᾷ...». Ἄννα Ἀβραμέα, *Ἡ Βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορικὴν γεωγραφίαν* (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ), Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου 27, Ἐν Ἀθήναις 1974, σσ. 62-63.

³³ Μ. Kiel, «Τύρναβος», *Μνημεῖα καὶ πολιτισμός τῶν ἑλληνικῶν πόλεων κατὰ τὴν Ὀθωμανικὴν περίοδο. Συμβολὴ στὴν Ὀθωμανικὴ κληρονομία στόν ἑλλαδικὸν χῶρον*, Ἐπιμέλεια Αἰκατερίνη Σ. Μάρκου, Ἡρόδοτος, Αθήνα 2015, σσ. 317-318.

³⁴ *Παλιούγκας*, ὅ.π., Β', σσ. 543-550 (γέφυρα), ὅπου βιβλιογραφία. Μ. Κοκολάκης, «Ὀθωμανικὴ περιγραφή», 63, ἀναφέρει ὅτι τὴν ἔφτιαξε ὁ Τουραχάν μπένς. Πρβλ. Ζωσιμῆς Ἑσφιγμενίτης, Προμθεύς, Βῶλος, Μάιος 1892, Ἀριθ. Μα' 328-329: «Ἡ ἐπὶ τοῦ Πηνειοῦ δωδεκάτοξος γέφυρα ἡ ἐνωνοῦσα τὴν Λάρισαν μετὰ τῆς πέραν συνοικίας κατεσκευάσθη ὑπὸ τῶν Βυζαντινῶν καὶ ἀνεκαινίσθη ὑπὸ τοῦ Χασάν Βέν υἱοῦ τοῦ Τουραχάν Βέν τοῦ πορθητοῦ τῆς Λαρίσης κατὰ τινὰ τουρκικὴν ἐπιγραφὴν εὕρισκομένην ἐν τῷ ὑπερκειμένῳ τσαμίῳ Χασάν βέν, ἐν ᾧ σήμερον ἔχουσι πολεμοφόδια...».

³⁵ Τό 1768 (1.12.1768), μὲ ἀπόφαση τοῦ Πατριαρχείου, ἐπανέρχοντα τέσσερα χωρία (Χατζόμπασι, Σαρίκαγια, Μπάγπασι, Σιμτλή) ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴ Φαρσάλων, βλ. *Καλούσιος*, ὅ.π., σσ. 160-163, καί σσ. 164-167: ἔγγραφο 1777.

ἐπί μητροπολίτη Βησσαρίωνος Β΄, τόν Αύγουστο 1527 ὁ Τύρναβος ἐπανέρχεται στήν δικαιοδοσία τῆς Μητροπόλεως μετά ἀπό χρόνια ὑπαγωγή στό Δομένικο (Επισκοπή Ἐλασσόνας)³⁶. Τό σχετικό παλαιότερο αἵτημα τό εἶχε ὁλοκληρώσει ὁ ἴδιος ὁ Βησσαρίων Β΄ Λαρίσης τό 1527 (ἀκριβῶς μόλις ἐξελέγη) «γιά νά μπορέσει τοῦλάχιστον νά βρεῖ μιά κοινότητα Χριστιανῶν»³⁷. Σύμφωνα ὁμως μέ τό πατριαρχικό σιγίλλιο τοῦ 1528 (τοῦ Ἱερεμία Α΄), ἡ «διένεξις» (διεκδίκηση) εἶχε ἀρχίσει τήν πρώτη δεκαετία τοῦ 16ου αἰ. ἐπί πατριάρχη Παχωμίου (1503-1513) – ἄρα καί ἐπί μητροπολίτη Λαρίσης Μάρκου (1499/1500-1526/27), πνευματικοῦ τοῦ Βησσαρίωνα Β΄ (1527-1540)³⁸. Δηλαδή τό μέλλον τῆς Μητροπόλεως ἀναθεωρεῖται τήν ἐποχή πού ἡ ὀθωμανική πόλη ἐξελίσσεται ραγδαίως!

Ἡ προϋοῦσα ἀνάπτυξη τοῦ Τυρνάβου εἶναι μέρος τῆς ἀνάπτυξης τῆς Λάρισας τόν 16ο αἰ., καί τῆς πιό ἀποδοτικῆς ἀξιοποίησης τῶν περιοχῶν δυτικά τῆς πόλεως. Ὡς γειτονική πόλη πού ἀπεῖχε τότε μόλις 2-3 ὥρες δρόμο ἀπό τήν Λάρισα³⁹, ὁ Τύρναβος θά τήν συναγωνίζεται καί στό τέλος θά τήν ξεπεράσει στή βιοτεχνική παραγωγή, ἔχοντας χριστιανική πλειοψηφία στόν πληθυσμό, ἐνῶ κάποια περίοδο ὑπῆρξε ἡ πόλη μέ τούς περισσότερους ναούς στή Θεσσαλία⁴⁰.

³⁶ Oudot, ὁ.π., σσ. 41-48: XLVI (Αὐγ. 1527), XLVII (Σεπτ. 1527), XLVIII (Ιούλιος 1528). Καλούσιος, ὁ.π., σσ. 146-147 (φφ. 124α-124β). Τό ἔγγραφο τοῦ 1528 διάβασε καί ὁ Heuzev, ὁ.π., σ. 99.

³⁷ Ὁ Heuzev, ὁ.π., σσ. 43-44, διάβασε τό σχετικό ἔγγραφο στόν Τύρναβο.

³⁸ Ἀθανασία Ντάλλα, «Ἡ διένεξη τῆς Μητρόπολης Λάρισας μέ τήν ἀρχιεπισκοπή Δομενίκου καί Ἐλασσόνας γιά τήν περιοχή του Τυρνάβου καί ἡ σχέση τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνα (16ος αἰώνας)», *ΘΗΜ*, 68 (2015), σσ. 145-154, 145-146, 150-151: «Φθάνει ἐκ πολλῶν ἤδη χρόνων καί ἡ ἀγνωστία τῆς Λαρίσης μητρόπολις διένεξιν ἔχουσα μετά τῆς ἀγνωστῆς ἀρχιεπισκοπῆς Δομενίκου περί τινος χώρας τῆς πρότερον Παλαιοχώριον λεγομένης, μετέπειτα δέ Τρίναβος ἐπονομασθείσης... Ποτέ δέ καιροῦ δρασσόμενος ὁ Δομενίκου κατεκράτει αὐτῆς βιαστικῶς... ὑπό τοῦ Γρηγορίου ἐκείνου, ὅπερ ὁ διάκονος ἐκείνου τῇ προστάξει αὐτοῦ ἐτέφρωσε διὰ τὸ μὴ ἐμπεριέχεσθαι αὐτῷ τόν Τρίναβον, ἀλλ' ἐν τοῖς ὁρίοις τῆς Λαρίσης εὐρίσκεισθαι καθὼς ἐκεῖνος παρηρησία ἐξωμολογήσατο ἐνώπιον τοῦ πρό ἡμῶν ἀγνωστού πατριάρχου Παχωμίου, ὅσπερ δὴ καί ἐνώπιον ἡμῶν καί πάσης τῆς ἱερᾶς συνόδου καί ὁ διάκονος αὐτὸς μετά ἀλύτου ἀφορισμοῦ ἐξηγήσατο...». Τήν περίοδο τοῦ πατριάρχου Παχωμίου μητροπολίτης Λαρίσης εἶναι ὁ Μάρκος (1499-1526/7).

³⁹ Μιχάλης Κοκολάκης, «Μία Ὄθωμανική περιγραφή τῆς Θεσσαλίας: (1871)», *Ἴστωρ*, 1 (1990), σσ. 57-74, 63. Ὁ Κωνσταντῖνος Διοικητής, «Ταξίδι στή Θεσσαλία τοῦ 1715», μετάφραση Μιχ. Χατζηγιάννης, *ΘΗΜ*, 23 (1993), σσ. 12-17, 15. Ρούσκας-Στεφανίδου, ὁ.π., σσ. 230-232.

⁴⁰ Γιά τόν Τύρναβο βλ. Kiel, ὁ.π., 126-138. Kiel, «Τύρναβος», ὁ.π., σσ. 315-321. Πρβλ. Παλιούγκας, *Ἡ Θεσσαλία*, ὁ.π., σσ. 32-36, ὅπου ἀναφέρονται λεπτομέρειες τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τοῦ Τυρνάβου τόν 17ο αἰ. Ἐπίσης βλ. Βακαλόπουλος, Α΄, ὁ.π., σσ. 279-280, ὅπου βιβλιογραφία: «Ὁ Τουραχάν... συνοικίζει ἢ μᾶλλον ἀνασυνοικίζει τόν Τύρναβο μέ τή γνωστή ἐπίκαιρη θέσιν του ὡς πρὸς τήν ἐπικοινωνία μέ τή Λάρισα καί τό Σαραντάπορο καί καταφέρει νά τοῦ παραχωρηθοῦν μεγάλη προνόμια, νά κηρυχθεῖ ὁ Τύρναβος βακούφι, δηλαδή νά ὑπάγεται... στή δικαιοδοσία τοῦ σερῖφι της Μέκκας καί ὄχι στόν διοικητὴ τοῦ τόπου».

Τόν 17ο αιώνα (μέ βασιπ ὑπάρχον ἀρχειακό ὕλικό) θά χρησιμεύει ὡς ἐναλλακτική ἔδρα τῆς Μητροπόλεως μέ ἔδρα τόν ναό τοῦ Προδρομοῦ (π.χ. σέ θέματα ἐκλογῆς ἀρχιερέων)⁴¹. Ἔτσι, ἀπό τό 1739 κ.έ. ἡ ἴδια ἡ Μητρόπολη Λαρίσης, μετά ἀπό τέσσερις αἰῶνες, ἐπιστρέφει στήν ἔδρα τῆς⁴².

Τά ἀνωτέρω σημαίνουν ὅτι ἀπό τά τέλη τοῦ 15ου αἱ. ἡ χριστιανική κοινότητα τῆς Λαρίσης, ὅπως ὅλη ἡ πόλη, ἀρχίζει νά ἀναβαθμίζεται, ἀφοῦ σχεδόν ἀμέσως διεκδικεῖ τόν χῶρο τῆς, τήν ἐπαρχία Τυρνάβου. Ταυτόχρονα, συντελεῖται καί ἡ μεταφορά τῆς Μητροπόλεως σέ νέο ναό.

Ἡ κατασκευή τοῦ νέου Ἁγίου Ἀχιλλίου στήν δυτική ἄκρη τοῦ λόφου ἀρχικά περιορίζε τήν χριστιανική κοινότητα ἔναντι τοῦ ἀρχικοῦ πλεονεκτήματος νά διαθέτει τόν καθεδρικό ναό στό κέντρο τοῦ λόφου⁴³. Ὅμως, παρά τό γεγονός ὅτι ὁ Πηνειός ἐμποδίζει τήν οἰκοδομική επέκταση τῆς πόλης πρὸς δυσμᾶς, ὑπάρχουν πλεονεκτήματα. Ἡ Β.Α. πλευρά τοῦ λόφου μέ τόν ναό εἶναι πιό ὀχυρή, ἀπτότη, ὅπως παρατηρεῖ ὁ W. Kinnard Rose⁴⁴. (Σήμερα ἔχει ἀλλάξει ἡ εἰκόνα λόγῳ τῆς δημιουργίας τῆς ὁδοῦ Γεωργιάδου). Αἰσθητικά ἐπίσης προσφέρεται πιό ὁμορφη θέα πρὸς Τύρναβο-Μελούνα καί Ὀλυμπο-Ὅσσα⁴⁵.

⁴¹ Καλούσιος, ὁ.π., σ. 17 (ἐκλογὴ Ζητουνίου Νεοφύτου: 7 Ἀπρ. 1659), σσ. 18 (ἐκλογὴ Ραδοβισδίου Δαβίδ: 8 Ἀπρ. 1659), σσ. 19-20 (ἐκλογὴ Δημητριάδος Διονυσίου: Σεπτ. 1663), σ. 27 (ἐκλογὴ Ζητουνίου Μελετίου: 1674), σ. 28 (Λοιδορικού Μητροφάνης: 9 Ἰαν. 1681), σ. 34 (Λιτζᾶς - Ἀγράφων Γρηγορίου: 17 Ἰαν. 1690), κλπ. σ. 182 (Ραδοβισδίου Κάλλιστος: 1648), σ. 183 (Δημητριάδος Τιμόθεος: 1648), σ. 196 (Λιτζᾶς - Ἀγράφων Ἀνθίμος: 1647).

⁴² Δέν ἰσχύει ὅτι οἱ Τούρκοι δέν ἐπέτρεπαν στόν μητροπολίτη νά εἰσέλθει στή Λάρισα, βλ. Ἰωάννου Οἰκονόμου Λαρισσαίου (1783-1842), *Ἐπιστολαὶ Διαφόρων Ἑλλήνων Λογίων, ἀνωτάτων κληρικῶν, Τούρκων διοικητῶν, ἐμπόρων καί ἐσναφίων (1759-1824)*. Ἀνέκδοτος χειρόγραφος κώδικας. Μεταγραφὴ-παρακολούθησις-πρόλογος Γιάννη Α. Ἀντωνιάδη, φιλολογικὴ παρουσίασις-μελέτη-πίνακες Μ.Μ. Παπαϊωάννου, Γιάννης Ἀντωνιάδης, Ἀθήνα, 1964, σελ. 170: «Ἐναν καιρὸν ὠνομάζετο Λαρίσης καὶ Τρίκκης, ἐπειδὴ ἀπὸ τὸν φόβον τῆς βαρβαρότητος τῶν Λαρισσινῶν Τούρκων εἶχε τὴν μητρόπολιν εἰς τὰ Τρίκκαλα, οὔτε ἤμποροῦσε νά ἔμβῃ εἰς τὴν Λάρισσαν».

⁴³ Παπαθεοδώρου, «Ναὸς Ἁγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σσ. 114-115.

⁴⁴ W. Kinnard Rose, «Μέ τοὺς Ἕλληνες στή Θεσσαλία», μετάφρασις: Ἀναστάσιος Δαρβέρης, ΛΙΜΛ, 1997, σ. 36: «...Ἡ ἀνάβασι γίνεται ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ μέ μιὰ ὁμαλὴ ἀνηφορὰ, ἐνῶ στὰ βορειοανατολικά ἔχει ἀπτότη κλίση, σάν γκρεμὸς καὶ βλέπει στὴν πεδιάδα ὡς τὸν Τύρναβο καὶ τὸ πέρασμα τῆς Μελούνας. Ἐνα ἀπτότομο μονοπάτι στή βορειοδυτικὴ πλευρὰ ὁδηγεῖ κατ' εὐθείαν κάτω, στίς ὄχθες τοῦ Πηνειοῦ». Ἐπίσης Porf. Uspenskij, «Περιήγησις στίς Μονές τῶν Μετεώρων τό 1859 (κεφ. 5ο): ἀπὸ τὴ Νέα Δημητριάδα στή Λάρισα. Διαμονὴ στὴν πρωτεύουσα τῆς Θεσσαλίας», μετάφρασις ἀπὸ τὰ ρωσικὰ Εὐαγγελία-Ἀντωνία Σαμαρᾶ – σχόλια Κώστας Σπανός, *ΘΗΜ*, 43 (2003), σσ. 241-259, σ. 248: «Τὸ ἐπισκοπεῖο βρίσκεται σχεδὸν πίσω ἀπὸ τὴν πόλη».

⁴⁵ Γιὰ τὴν πανοραμικὴ θέα πρὸς τὸν κάμπο βλ. Οἰκονόμου, *Ἐπιστολαὶ Διαφόρων*, ὁ.π., σ. 164 (ἀρ. 66): «Κατὰ δύσιν καὶ ἄρκτον τριγύρω εἰς τὸ ποτάμι ἔχει δύο μεγάλα ὁρμᾶνια μέ δένδρα κάρπιμα καὶ ἄκαρπα, μέ ἀμπέλια καὶ μπαχτσέδες.... τὰ ὁρμᾶνια ἐφντεῦθησαν... διὰ τὴν στολὴν τῆς Λαρίσ-

Ἡ Λάρισα τῶν Χριστιανῶν ἦταν ἓνα μικρό οἰκιστικό σύνολο μέ λίγους κατοίκους, «βλέπει» πρὸς Δυσμάς, πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση ἀπὸ τὸ Γενί Σεχίρ τῶν Ὀθωμανῶν, ποὺ ἐλέγχουν ἀπόλυτα τὴν νότια περιοχὴ, ἀσφαλῆ ἀπὸ τίς φοβερές πλημμύρες τοῦ Πηνειοῦ (Σαλαμπριά). Οἱ Χριστιανοὶ ὅμως βρίσκονταν στὴν «πλάτη» τῶν Ὀθωμανῶν, ἀλλὰ ὄχι στὸ περιθώριο. Θά μπορούσαν νὰ ἐλέγχουν τὴν οἰκονομία τοῦ νεροῦ: ὕδρευση, μεταφορὰ νεροῦ, ἀλεία ιχθύων, βοσκή οἰκόσιτων ζώων, μεταφορὰ προϊόντων μέ βάρκες. Γενικῶς, μέ τὴν οἰκοδομὴ τῆς πέτρινης γέφυρας ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸν ναό, ὑπῆρχαν ὅλα τὰ πλεονεκτήματα ποὺ ἐμφανίζει ἓνα κομβικὸ σημεῖο μιᾶς πρὸ ἀνοικτῆς τώρα πόλεως. Ὁ νέος χωροταξικός καταμερισμὸς δημιουργήσε πολυσύχναστο σταυροδρόμι, ἐφόσον: α) οἱ γαῖες δυτικὰ τῆς Λάρισας εἶναι πρὸ εὐφορες ἀπὸ τίς πλημμύρες τοῦ ποταμοῦ. β) ὁ ποταμὸς παρέμεινε πηγὴ ζωῆς γιὰ τοὺς πολῖτες: ὡρὸς συνάντησης ἐμπόρων καὶ πελατῶν σὲ παρόχθια μέρη (κοὺμ παζάρ) (Τρανὴ Σκάλα ἢ Τόπος Ἐμπόρων)⁴⁶. Πιθανόν γι' αὐτὸ ἔχει σωθεῖ ἡ ἐλληνικὴ ὀνομασία τοῦ μετέπειτα Ὀθωμανικοῦ μαχαλά, τὸ «Πέρα» (μέσα 17ου αἰ.), περιοχὴ μέ Χριστιανούς στὴν ὀψιμη Τουρκοκρατία, ἀλλὰ παλαιότερα ἔχοντας χάνια ἢ χριστιανικές ιδιοκτησίες⁴⁷. Ἔτσι, τὸν 17ο αἰ. ὁ Ὀθωμανὸς περιηγητὴς Χατζη-Κάλφας ἀναφέρει ὅτι «ἓνα τέταρτο τῆς πόλης εἶναι πέραν τοῦ ποταμοῦ»⁴⁸ πλησιάζοντας τὸν κύριο ὄγκο τῶν χριστιανικῶν οἰκισμῶν, τὸν ροῦ τοῦ Πηνειοῦ καὶ τοῦ Τιταρησίου (Ξεριᾶ). Ἐδῶ οἱ ἀποκλειστικές περιοχές τῶν Χριστιανῶν διατη-

σης». Ἀναφέρεται στὸν Πηνειὸ ποταμὸ ἀλλὰ καὶ τὸ Γκουτζιμπασιανιώτικο ρέμα (πρὸς ΒΑ. τῆς Λάρισας). Henry Holland, *Ταξίδι στὴ Μακεδονία καὶ Θεσσαλία*, μετάφραση Γιώργος Καραβίτης, πρόλογος- ἐπιμέλεια Τάσου Βουρνᾶ, Ἐκδόσεις Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθήνα 1989, σ. 116 κ.έ.: ὀργάνωσε ἓνα ὁμορφο ταξίδι πρὸς τὸν Ὀλυμπο ἀπὸ τὴν βορείως τοῦ Πηνειοῦ κατεύθυνση, τὸν Τύρναβο κ.ο.κ.

⁴⁶ Ἐξ αἰτίας αὐτοῦ ὁ Ἑβλιγὰ Τσελεμπὴ χαρακτηρίζει τὴν Λάρισα ὡς Τρανὴ Σκάλα, βλ. Παλιούγκας, *Ἡ Θεσσαλία*, ὅ.π., σσ. 36-37.

⁴⁷ Παλιούγκας, ὅ.π., Α', σσ. 126-128. Καλούσιος, ὅ.π., σ. 102 («Εἰς Πέρα μαχαλὲ, εἰς τὸ Ὁρταπαγλάρ στρέμματα τέσσερα» (1776), σ. 142 («Ἰωάννης ἱερεὺς ἀπὸ Πέρα μαχαλὲ» (1775), σ. 179: «ὀρμάνι εἰς τὸν Πέρα μαχαλὲν...» (διαθίκη Αἰκατερίνης Χρυσοχόου» (1777). Ν. Παπαθεοδώρου, «Ὁ Πέρα Μαχαλᾶς», *Ἰγνυλατῶντας τὴν Παλιὰ Λάρισα*, Γ' (2016), σσ. 23-34. Εὐαγγελία Μ. Εὐαγγέλου, «Ἡ διαθίκη ἑνὸς χρυσοχόου τῆς Λάρισας (1776)», *ΘΗΜ*, 47 (2005), σσ. 145-156, 147: «...δύο σπίτια εἰς Τρανὸν μαχαλὲν... τέσσερα στρέμματα εἰς τὸν "Πέρα μαχαλὲν" εἰς τὸ Ὁρταμπαγλαρί (μεσαία Ἀμπέλια)». Οἰκονόμου, *Επιστολαὶ Διαφόρων*, ὅ.π., σ. 172: «τουρκομνήματα τοῦ Πέρα μαχαλά». Τὸ τοπωνύμιον «Πέρα» Μαχαλᾶς κανονικὰ θά προϋπάρχει ὡς τοπωνύμιον τῆς βυζαντινῆς Λάρισας.

⁴⁸ Θ. Παλιούγκας, «Ἡ Θεσσαλία στὸ γεωγραφικὸ ἔργο τοῦ Χατζῆ Κάλφα (1648)», *Ἡ Λάρισα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα*, Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Λαρισαϊκῶν Σπουδῶν, Λάρισα 8-9 Ἀπριλίου 1995, *ΟΦΘΙ-ΒΘΜ* 7, Λάρισα 1997, σσ. 129-144, 139.

ρουσαν τά ὀνόματα τῶν χωριῶν ἑλληνικά ἢ ἑλληνοποιημένα⁴⁹ στά γύρω ἡμιορεινά καί ὄρεινά μέρη⁵⁰. Ἔτσι, τὴν ὥρα ποὺ ἡ μετανάστευση ὀλοκληρώνει τὴν ὀθωμανικὴ Λάρισα ἀπὸ τὸν 16ο αἰ.⁵¹, ἀπὸ τότε οἱ Ἕλληνες τῶν Ὀρεινῶν μετὰ τὴν φυγὴ τοῦ 14ου-15ου αἰ. ἀρχίζουν νὰ ἐπιστρέφουν στὸν κάμπο καὶ τὴν πόλιν τῆς Λάρισας. Τὸν 18ο αἰ., ἐκτός ἀπὸ τὰ χωριά του Πηλίου, ἡ Ἀγιά, τὰ Ἀμπελάκια, ἡ Ραψάνη, ὁ Τύρναβος (δηλαδὴ ἡ ζώνη τοῦ Πηνειοῦ) ἀκμάζουν οἰκονομικά⁵². Ἡ Λάρισα γίνεται κέντρο ἐμπορίου, ὅπου μάλιστα ὑπῆρχε Ἄγγλος πρόξενος, ἂν καὶ παραμένει πόλιν τουρκικῆς-τουρκόφωνης πλειοψηφίας⁵³. Ἔτσι, ἐπέρχεται ἡ οἰκονομικὴ ἀνθησις τὸν 18ο-19ο αἰ.

Μέ βάση τὸ χωρικό πλαίσιο κατανομῆς τῶν οἰκισμῶν στὴν πεδιάδα τῆς Λάρισας, ὁ νέος ναός, ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ἀναγκῶν τῆς νέας πραγματικότητας, ἐξελέχθηκε τελικὰ στὴν καλύτερη διαθέσιμη θέσι γιὰ ἐξυπηρέτησι τῶν Χριστιανῶν. Στὴν οὐσία δὲν βρισκόταν στὸ περιθώριο, ἀλλὰ σὲ μία ἀνοικτὴ περιοχὴ-πέρασμα, διευκολυνόμενη μὲ ἓνα τεχνολογικὸ ἐπίτευγμα τῆς ἐποχῆς, τὴν πέτρινη γέφυρα. Ἄν αὐτὸ δὲν ἄρесе στοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ δὲν τὸ εἶχαν προβλέψει, εἶναι ἄγνωστο. Οὕτως ἢ ἄλλως, θὰ ἔδιναν τὴ δική τους ἀπάντησι σὲ δύο καίρια σημεῖα: στὸν παρακεῖμενο μικρὸ λόφο (Πευκάκια) μὲ τὸ τζαμί τοῦ Χασάν μπέν (πρὸ 1531)⁵⁴, ἐνῶ στὴν ἄλλη πλευρὰ τῆς γέφυρας, θὰ κτίσουν

⁴⁹ Π.χ.: 1) Θωμαῖ, βλ. *Kayarinar*, ὅ.π., σ. 303: «Μάνος Κυριάκου ἀπὸ τὸ χωριὸ Θωμαῖ ὑπαγόμενος στὰ Τρίκαλα», ὁ ὁποῖος ζεῖ σπὴν «συνουκίᾳ τοῦ Παπαῦ» (ΚΚ 60, φ.69b = 1569/1570). 2) Κουτσόχειρο / Κουτσόχειρο, Δένδρα, Ἀμάρι, κλπ. βλ. Ἰωάννης Γ. Γιαννόπουλος, «Τὰ τσιφλίκια τοῦ Βελὶ πασᾶ υἱοῦ τοῦ Ἀλῆ πασᾶ», *Μνήμων*, 1972, σσ. 135-158, 149-151. 3) Γούνιτσα, βλ. Στ. Γουλούλης, «Ἡ διάβασις τῆς Γούνιτσας», *Τρικαλινὰ* 37 (2017), σσ. 69-86. 4) τὴν περιοχὴ τοῦ Δαμνίου, Δομενίου καὶ Ἐλασσόνας, βλ. τὸ 1485 βλ. *Σαλακίδης*, *Θεοχαρίδης*, ὅ.π., σ. 49, ὅπου δύο συνοικίες ἔχουν σχεδὸν 400 νοικοκυριά. 5) Γιάννογλη/Γιάννουλη, βλ. Ἰωάννης Λεονᾶρδος, *Νεωτάτη Θεσσαλίας χωρογραφία*, Ἔκδ. Θεσσαλός, Λάρισα 1992, σ. 52.

⁵⁰ Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου ἑλληνισμοῦ, Τουρκοκρατία 1453-1669*, τόμος Β΄, *Οἱ ἱστορικὲς βάσεις τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας καὶ οἰκονομίας*, ἔκδ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 87 κ.έ., 95-105, σχετικὰ μὲ τὴ Θεσσαλία καὶ τὴν περιοχὴ τῆς Λάρισας, ὅπου εἶναι ἐμφανὴς ἡ διαφορὰ ἀνάμεσα στοὺς Χριστιανοὺς κατοίκους τῶν Ὀρεινῶν καὶ τοὺς Ὀθωμανῶν τῶν πεδινῶν.

⁵¹ Ἐκτός ἀπὸ τὴν νέα κοινότητι Ἑβραίων ἐξ Ἰσπανίας (ὑπολογίζεται μετὰ τὸ 1520/30) ἢ τῶν Ἀρμενίων, βλ. *Ρίζος*, ὅ.π., σσ. 123-124. *Παλιούγκας*, ὅ.π., Α΄, σσ. 159 κ.έ. *Αγγελολάτη-Τσουγκαράκη*, ὅ.π., σσ. 255-257, 260, ὅπου βιβλιογραφία.

⁵² Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Νέου ἑλληνισμοῦ*, Δ΄, Τουρκοκρατία 1669-1812, Θεσσαλονίκη 1973, σσ. 528 κ.έ., 531 κ.έ. (Συνεταιρισμοὶ Ἀμπελακίων), σ. 534 (καταστατικὸ ἀπὸ 1-1-1780).

⁵³ *Βακαλόπουλος*, ὅ.π., Δ΄, σσ. 162-163.

⁵⁴ *Παλιούγκας*, ὅ.π., Β΄, σσ. 305-312. Ν. Παπαθεοδώρου, «Τὸ τζαμί τοῦ Χασάν μπέν», *Ἰχνηλατώντας τὴν Παλιὰ Λάρισα*, Α΄, σσ. 147-150.

μεγάλο τεκνέ Μεβλεβήδων (μέσα 17ου αϊ.)⁵⁵ ή πρίο πρίν έναν μικρότερο⁵⁶. Ναός μέ ιερωμένους καί Ίερό των Μεβλεβήδων εἶναι ἀντίθεση-ἀντίστιξη.

Συμπέρασμα: Ἡ μεταφορά τοῦ ναοῦ ἀπό τό κέντρο τοῦ λόφου στήν Δυτική ἄκρη ὑπῆρξε συντονισμένη προσπάθεια πού σημειώθηκε στό πλαίσιο τῆς ἀντίληψης πού κυρίαρχησε γιά τήν ἀνάπτυξη «νέας πόλεως», ὀθωμανικῆς (τέλη 15ου αἱ. κ.έ.). Θά πρέπει νά προῆλθε μετά ἀπό συμφωνία μεταξύ τῆς μικρῆς χριστιανικῆς κοινότητας πού διέμενε στόν λόφο τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου καί τῶν Τούρκων κρατούντων, οἱ ὁποῖοι ἤθελαν στόν κεντρικό χῶρο τοῦ λόφου μέ τόν ναό, γιά νά δώσουν τήν δική τους κυρίαρχη εἰκόνα στήν πόλη πού γινόταν οἰκονομικό κέντρο. Ὑπῆρξε, λοιπόν, ἀναγκαστική προσαρμογή, συμβιβασμός ἐν ὄψει κοσμογονικῶν ἀλλαγῶν, πρᾶγμα πού δέν ἀποκλείει κάποιον ἐξαναγκασμό, πίεση, νά συμφωνήσουν σέ μία νέα προοπτική γιά τήν κοινή πατρίδα. Οἱ Χριστιανοί, προφανῶς, δέν θά ἤθελαν νά χάσουν τήν ἱστορική τους Μητρόπολη μέ τόν τάφο τοῦ ἀγίου τους. Κάποια τέτοια παράδοση μπορεῖ νά ἔχει ὑπόψη του ὁ Ἱερεμίας Α΄ καί χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο «χοροβατήσαντες». Ἀλλά καί ἡ νέα θέση τοῦ καθεδρικοῦ ναοῦ ἐξυπηρετοῦσε τήν χριστιανική μειοψηφία, ἡ ὁποία ἐξασφάλιζε ἐπιβίωση ἀπό τόν πρωτογενῆ κυρίως τομέα πού εὐνοοῦσαν οἱ περιοχές Δ.-Β. τῆς πόλεως.

Μέ τά πληθυσμιακά, χωροταξικά καί ἱστορικά δεδομένα τοῦ Γενί Σεχίρ ἡ μεταφορά τοῦ ναοῦ στό δυτικό ἄκρο μπορεῖ νά ἔγινε σέ ἐποχή πρίν ἀπό τήν ἀναβάθμιση τῆς Δ.-Β. Λάρισας, ἀκόμη καί πρίν ἀπό τό 1500, σίγουρα ὅμως πρίν κτισθεῖ τό μπεξεστένι. Δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι τότε ἀναδύεται καί τό θέμα τῆς νέου ὑπαγωγῆς τοῦ Τυρνάβου στήν Μητρόπολη Λαρίσης, τό ὁποῖο κλείνει τό 1527, παγιώνοντας τήν σύνδεση τῆς χριστιανικῆς Λάρισας πρὸς Δυσμὰς καί Βορρᾶν μέ τά περὶχωρα, τά ὄρη καί τοὺς ἐκεῖ χριστιανικούς πληθυσμούς.

Ἐκτιμώντας ὅτι ὁ δεύτερος ναός τοῦ Καλλιάρχη κτίσθηκε ἐπάνω στόν πρῶτο, ὅπως θά δειχθεῖ, ἡ ἐπιλογή δρομικοῦ ναοῦ (βασιλικῆς), τύπος πού χρησιμοποιεῖται γιά ἐπισκοπικούς, ἴσως εἶναι ἐπιχείρημα ὅτι ὁ πρῶτος μεταβυζαντινός ναός κτίσθηκε ἐξ ἀρχῆς ὡς καθεδρικός. Ὅπωςδήποτε χρειάζεται ἀνασκαφική ἐρευνα ἂν ὑπῆρχε προγενέστερος βυζαντινός ἢ ἀπλῶς ἀνακαινίστηκε

⁵⁵ Παλιούγκας, ὁ.π., Β΄, σσ. 421-423. Ν. Παπαθεοδώρου, «Μονί των Μεβλεβήδων», *Τχνηλατώντας τήν Παλιά Λάρισα*, Α΄, σσ. 191-194.

⁵⁶ Μιχ. Κοκολάκης, «Μία Ὀθωμανική περιγραφὴ τῆς Θεσσαλίας; (1871)», *Ἱστορ.*, 1 (1990), σσ. 57-74, 62, ὅπου ἀναφέρεται ὅτι ὁ Βετζντί ντεντέ, μέλος κορυφαῖο τοῦ τάγματος τῶν Μεβλεβήδων, πέθανε τό 1625/26 στή Λάρισα, ὅπου ὑπῆρχε ὁ τάφος του.

ένας προϋπάρχων, ιδίως αν ίσχυε ότι στην ίδια θέση υπήρχε αρχαίος ναός ή άλλα αρχαία λείψανα⁵⁷.

Εκ των ανωτέρω συνάγεται ότι περισσότερο ενδιαφέρον έχει η περίοδος των μητροπολιτών Μάρκου (1499-1526/7) και Βησσαρίωνος Β΄ (1527-1540), ειδικά του δευτέρου, επί του οποίου έγιναν μεγάλα δημόσια έργα εξυπηρετούντα τους χριστιανικούς πληθυσμούς (π.χ. η γέφυρα στην Πόρτα-Παναγιά). Θά πρέπει να στραφεί εδώ η έρευνα αν τότε υπήρχε οικοδομή ή έστω ανακαίνιση του ναού, και ποιά σχέση έχει τό ότι μεταγενέστερα στον β΄ ναό υπάρχει παραεκκλήσιο του Αγίου Βησσαρίωνα.

2.3. Λειτουργία του πρώτου μεταβυζαντινού ναού (15ος [-]18ος αϊ.)

Τήν ίδια περίοδο χρονολογείται ένα άλλο ισχυρό τεκμήριο για την χρονολόγηση του Αγίου Αχιλλίου, μέ τό πού συντελείται η λειτουργική ανανέωση υπό την εϋθύνη του Πατριαρχείου. Συντάσσεται νέος Κανών του αγίου Αχιλλίου από τον Μανουήλ Κορίνθιο, πού είναι Μεγάλος ρήτωρ, διδάσκαλος και διευθύνων της Πατριαρχικής Ακαδημίας (1505-1521), ακμάζων μεταξύ 1481 και 1530/31⁵⁸. Σύμφωνα μέ τον Δημήτριο Σοφιανό, τό γεγονός αυτό αποδίδει την πραγματική κατάσταση του ναού της Λάρισας. Συγκεκριμένα: 1. Προσόμοιο 2ο: «ή ένθεος κινύρα / ή θεοφθογγος σάλπιγξ, / δι΄ ής τά των ειδώλων / θεοστγυή / ώσπερ ιερικούντια, / κατεδαφίσθηκαν τείχη και των πιστών / τά τεμένη ανηγέρθηκαν». Μετά την πρόσκληση για την τιμή του αγίου (1ο Προσόμοιο) χρησιμοποιείται η προεικόνιση της κατεδαφίσεως των τειχών της Ίεριχους και της άνεγέρσεως νέων ναών. 2. Για τον ναό χρησιμοποιείται η λ.

⁵⁷ Όταν στή σημερινή θέση του Αγίου Αχιλλίου κτιζόταν ο σύγχρονος ναός στο διάστημα μετά τό 1958 (βλ. Παλιούγκας, ό.π., Α΄, σ. 228, σημ. 102), είχαν φανεί κατάλοιπα αποτελούμενα από θεμέλια, πέτρινους κβωτιόσχημους όγκόλιθους, ένα είδος θεμελίωσης πίο χαμηλά από τό σημερινό ύψος του ναού, τά όποία αφαιρέθηκαν για να κτισθεί τό υπόγειο. Στην δεκαετία του 1960 φαινονταν αρχαίοι δόμοι στον ζώνη αυτή, βλ. Θεόδωρος Αξενίδης, *Η Πελασγίς Λάρισα και η Αρχαία Θεσσαλία*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1949, σ. 164.

⁵⁸ Κωνσταντίνος Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία: Βιογραφία των έν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων, από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της Ελληνικής έθνεγερσίας (1453-1821)*, Αθήνα, 1868, σσ. 173-174. Χρ. Πατρυνέλης, «Οί Μεγάλοι Ρήτορες Μανουήλ Κορίνθιος, Αντώνιος, Μανουήλ Γαλσιώτης και ό χρόνος άκμής των», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Έταιρείας της Ελλάδος*, 16 (1962), σσ. 17-25. Νίκος Ψημμένος, *Μελετήματα Νεοελληνικής φιλοσοφίας, Β΄, Προκορυθαλική περίοδος: Οί πρώτοι θεολογίσαντες*, εκδόσεις Δώτιον, Ίωάννινα, 2007, σ. 134 κ.έ. Πρβλ. Τάσος Καραναστάσης, «Ένας νεομάρτυρας στίς Σέρρες του Β΄ μισού του 15ου αιώνα. Ο άγιος Ιωάννης ό Σερραϊός και η ακολουθία του, έργο του Μεγάλου ρήτορος Μανουήλ Κορίνθιου», *Βυζαντινά*, 16, 1991 (1993), σσ. 197-262, 200, σημ. 12. Τ.Α. Γριτσόπουλος, *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τ. Α΄, Αθήνα 1966, σσ. 77-80.

«τέμενος»⁵⁹. Οί ὄροι «θήκη» καί «σορός» ἀναφέρονται στό λείψανο τοῦ ἁγίου πού ὑπῆρχε στήν Λάρισα καί δεχόταν τιμές⁶⁰. Δέν ἀναφέρεται ὅμως ὁ ὄρος «τάφος», δηλαδή ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, γιά τόν ὁποῖο ὁμιλοῦν οἱ βυζαντινές πηγές, γεγονός πού εἶναι ἐνδειξη ὅτι ὁ παλαιός ναός δέν ὑπῆρχε πλέον. Ὅποτε δέν ἰσχύει ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ ἐγίνε μετὰ τά μέσα τοῦ 16ου αἰώνα⁶¹, ἀλλά ἀρκετά πιό πρὶν. Οἱ Κανόνες τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου σχετίζονται μέ τήν ἱδρυση ἢ ἀνανέωση τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου. Τώρα ὅμως ἀπό τό κείμενο ὑποδηλώνονται κάποιες ἀνυπέβλητες δυσκολίες, οἱ ὁποῖες τελικά ξεπεράσθηκαν⁶². Ἡ καί ἐμφανίζεται ἀντεστραμμένη ἡ εἰκόνα τῆς κατεδαφίσεως τοῦ ναοῦ: αὐτοί πού ἔκαναν τό ἀνόσιο αὐτό ἔργο εἶναι οἱ ἴδιοι πού ὑφίστανται κατεδάφιση μέ πνευματικούς ὄρους. Ἡ Μητρόπολη Θεσσαλίας εἶναι σέ σύνδεση μέ τό ἀνώτατο πνευματικό περιβάλλον τῆς Κωνσταντινούπολης, γιά τήν ὁποία ἐστία τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλίας παραμένει ἡ Λάρισα.

Ὁμοίως στήν Ἀκολουθία καί νέο Κανόνα πρὸς τιμὴν τῶν ἁγ. Ἀχιλλίου καί Οἰκουμενίου πού συνέταξε ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος, δέν ἀναφέρεται καθόλου ὁ τάφος καί τό λείψανο τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου, ἐνῶ τώρα δηλώνεται ὡς ὑπάρχον τό λείψανο τοῦ ἁγίου Οἰκουμενίου, ὅπως παρατήρησε ὁ Δ. Σοφιανός⁶³. Ψαλλόταν στά Τρίκαλα.

⁵⁹ Σοφιανός, ὁ.π., σ. 186, ὡδή ε', τρόπ. 2ο, στχ. 145-149: «Προσέλθωμεν μετ' εὐλαβείας τῷ ζωηφόρῳ τεμένει τοῦ μάκαρος Ἀχιλλίου / καί περιπτύζωμεθα σὺν πόθῳ τὴν μορφὴν αὐτοῦ...». σ. 188, ὡδή ζ', τρόπ. 2ο, στχ. 206-208: «Γυναῖκες μετὰ πόθου προστρέχουσαι / τῷ θεῷ τεμένει σου...». Ὁ Μανουὴλ Κορίνθιος στηρίζεται ἴσως σέ αὐτό πού ἀναφέρει τό συναξάριο τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ὅτι κατεδάφισε εἰδωλικούς ναοὺς καί ἔκτισε νέους χριστιανικούς.

⁶⁰ Σοφιανός, ὁ.π., σσ. 126-129, 181 κ.έ. (κανόν).

⁶¹ Σοφιανός, ὁ.π., σ. 128.

⁶² Στ. Γουλούλης, «Τὰ ἀγιολογικά-ὕμνολογικά κείμενα τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου καί ἡ διαμόρφωσις τοῦ καθεδρικοῦ-προσκυνηματικοῦ ναοῦ στὴ Λάρισα (9ος-16ος αἰ.)», *Ἀχιλλίου Πόλις*, 10, Δεκέμβριος 2023, σσ. 361-391, 386-387 (Κανὼν Μανουὴλ μεγάλου ῥήτορος), 391. Γιά τόν ὄρο «τάφος» σέ κείμενα πού ἀφοροῦν στὸν ἅγιο Ἀχιλλιο βλ. Γουλούλης, «Ὁ τάφος τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου», σσ. 223-225.

⁶³ Σοφιανός, ὁ.π., σσ. 129-131. Γιά τὴν Ἀκολουθία τοῦ Κωνσταντίνου ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος εἶχε ἰδιαίτερη ἀλληλογραφία μέ τὸν παραγγελιοδότη, βλ. Χαρίτων Καρανάσιος, Ἰωάννα Κόλια (ἐκδ.), *Ἀναστάσιος Γόρδιος, Ἀλληλογραφία (1675-1728)*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ΚΕΜΕ, τόμος Α', Ἀθήνα 2011, σσ. 36-37, 242-246, τόμος Β', σσ. 1025-1026, 1079, 1258. Ὁ νέος κανὼν μέ βάση τὸν κώδικα Ἰβήφων 619 συντάχθηκε τὸ 1683, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀναστασίου Γορδίου ἦδη ἦταν ἔτοιμος τὸ 1681 «ἀξιώσει» τοῦ ἀρχιπρεσβυτέρου Τρίκαλης Κωνσταντίνου μέ σκοπὸ νά ψάλλεται στὶς 20 Μαΐου, στὸν ἐσπερινό, παραμονὴ τοῦ ἁγίου Κωνσταντίνου (ὡς ὁ ἐπώνυμος ἅγιος τοῦ ἀναθέτη), βλ. Σοφιανός, ὁ.π., 190: «Ψάλλεται δὲ ἐν μνήμῃ Μαΐῳ κ', ἐσπέρας». Πρὸβλ. Γουλούλης, «Τὰ ἀγιολογικά-ὕμνολογικά κείμενα», ὁ.π., 388. Ἔχει σχέση μέ τοπικὲς συνήθειες καί ἀτομικὲς ἐπιλογὲς τοῦ ἀναθέτη, ὁ ὁποῖος ἐκπροσωποῦσε μία πόλιν πού εἶχε ἐκ παραδόσεως τιμὴ στους δύο τοπικούς ἁγίους, ἀλλὰ καί τὸν ἅγιο Κωνσταντῖνο, τὸν ἱδρυτὴ τοῦ χριστιανικοῦ κράτους.

Μέχρι τίν εμφάνισι τῶν πρώτων πληροφοριῶν γιά τόν ναό ὑπάρχει μεγάλο χρονικό κενό. Δέν σώθηκε ἀρχαιακό ὑλικό, ἀναφερόμενο σέ πράξεις λειτουργίας του τῆς πρώιμης περιόδου. Αὐτό γίνεται ἀπό τόν 17ο αἰῶνα στόν κώδ. 1472 EBE τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης (1647-1868). Ἐδῶ ἀναφέρεται ὁ ναός συνήθως ὡς τόπος ἐκλογῆς ἀρχιερέων τῆς περιφέρειας (ἐπίσης καί σέ ἄλλες πόλεις, τόν Τύρναβο, τά Τρίκαλα καί ἄλλοι)⁶⁴. Ἡ παλαιότερη πληροφορία εἶναι στό ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ ἐπισκόπου Ραδοβισδίου Μωϋσέως (1647): «*εἰσῆλθομεν ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῷ τοῦ ἐν ἀγίοις πατρός ἡμῶν Ἀχιλλίου... τῇ ἐν τῇ Μητροπόλει ταύτῃ...*»⁶⁵. Ὁμοίως γίνεται γνωστή καί ἡ ἐκλογή τοῦ ἐπισκόπου Ζητουνίου Γρηγορίου (Μάρτιος 1647): «*συναθροισθέντες ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῷ τοῦ ἐν ἀγίοις... Ἀχιλλίου... ἐν τῇ αὐτῇ ἀγίᾳ μητροπόλει...*»⁶⁶. Πιθανώτατα σέ προηγούμενον τόμο τοῦ ἀρχείου τῆς Μητροπόλεως ὑπῆρχαν ἀνάλογες καταχωρήσεις, παρ' ὅτι δέν φαίνεται ὁ τόμος αὐτός νά ὑπῆρχε τόν 19ο αἰ. στήν Λάρισα⁶⁷.

Ἐκλογί ἐπισκόπων καταγράφεται στόν κώδικα συνεχῶς, ἀκόμη καί στόν 19ο αἰῶνα. Ἡ συνήθης ἔκφρασι εἶναι α): «*Εἰσελθόντες ἐν τῷ πανσέπτῳ ναῷ τοῦ ἐν ἀγίοις πατρός ἡμῶν Ἀχιλλίου ἀρχιεπισκόπου Λαρίσης ἐν τῇ αὐτῇ Μητροπόλει...*» κ.λπ.⁶⁸ β) «*Εἰσῆλθομεν ἐν τῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως τοῦ ἐν ἀγίοις πατρός ἡμῶν Ἀχιλλίου...*»⁶⁹. γ) «*Συνελθόντες ἐν τῇ Λαρίσσει εἰς τίν μητρόπο-*

⁶⁴ Γεώργιος Ντρογκούλης, «Ἡ Λάρισα στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας μέσα ἀπό τόν κώδικα 1472 τῆς EBE», *Ἡ Λάρισα καί ἡ περιοχή της*, σσ. 145-161, ὅπου κατάλογος ἐκλογῆς τῶν ἀρχιερέων.

⁶⁵ *Καλούσιος*, ὅ.π., σ. 195.

⁶⁶ *Καλούσιος*, ὅ.π., σ. 197. Τόν κώδικα διάβασε ὁ Heuzey, ὅ.π., 99, ὅπου σημειώνει τίν ἐκλογί τῶν ἐπισκόπων στόν Ἅγιο Ἀχίλλιο Λαρίσης ἢ τόν Ἅγιο Πρόδρομο Τυρνάβου.

⁶⁷ Διαφορετικά θά τόν ἐβλεπε ὁ Léon Heuzey, ὁ ὁποῖος θά διαβάσει τόν ἴδιον κώδικα, βλ. Heuzey, ὅ.π., σ. 99, ὅπου σημειώνει τίν ἐκλογί τῶν ἐπισκόπων στόν Ἅγιο Ἀχίλλιο Λαρίσης ἢ τόν Ἅγιο Πρόδρομο Τυρνάβου. Ἀναφέρονται: μία πράξι τοῦ 1686 (ἐκλογί ἐπισκόπου Σταγῶν) καί (σέ ἀντίγραφο) γράμμα τοῦ 1728 τοῦ πατριάρχου στόν Ἰάκωβο Λαρίσης (ἐκλογί τοῦ ἐπισκόπου Τρίκκης), ἐπιστολή τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου (sic) (Ιερεμία) τοῦ 1528 στόν Βησσαρίωνα Λαρίσης καί ἐνταξί τοῦ Τυρνάβου στήν Μητρόπολη Λαρίσης, καί γράμμα τοῦ 1542 τοῦ (Νεοφύτου) Λαρίσης γιά τά σύνορα τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, βλ. Heuzey, ὅ.π., σσ. 98-99. Πρβλ. *Καλούσιος*, ὅ.π., σσ. 144-147 (φ. 122β-124β).

⁶⁸ *Καλούσιος*, ὅ.π., σ. 19 (φ. 9β, ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Θαυμακοῦ Ἰωάσαφ: 1663), σ. 38 (φ. 37β, ἐκλογί τοῦ Ζητουνίου Φιλοθέου: 25 Ὀκτ. 1698), σ. 51 (φ. 53β, Ραδοβισδίου Ἀνανίας: 8 Σεπ. 1738), σ. 52 (φ. 55α, ἐκλογί Λιτζᾶς καί Ἀγράφων Κωνσταντίου: 2 Φεβ. 1739), σ. 55 (φ. 59β, Γαρδικίου Ἀνανίας: 29 Δεκ. 1751: «*ἐν τῇ πολιτείᾳ Λαρίσης*»), σ. 56 (φ. 59β, Ζητουνίου Μακάριος: 12 Ἰουν. 1752), σ. 59 (φ. 62β, Λιτζᾶς καί Ἀγράφων Διονυσίου: 20 Ὀκτ. 1766), σσ. 112-113 (φ. 98α, ἐκλογί Περιστερᾶς Παΐσιου: 26 Ἰουλ. 1800), σσ. 115-116, φ. 101β (25 Σεπ. 1807), σ. 121 (φ. 107α, ἐκλογί Ραδοβισδίου Γρηγορίου: 1 Μαΐου 1810), σ. 123 (φ. 109α, Θαυμακοῦ Κύριλλος: 11 Ἀπρ. 1820), σ. 184 (φ. 151β, ἐκλογί Θαυμακοῦ Ἰωάσαφ: 1663), φ. 152α, ἐκλογί Λοιδορικού Συμεῶνος: 1652).

λιν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου»⁷⁰. δ) «Συνείλθομεν ἐν τῷ παρα (ἢ κατά) τὴν Λάρισσαν πανσέπτῳ ναῷ τοῦ ἐν ἀγίοις... Ἀχιλλίου...»⁷¹. ε) «ναοῦ... τῷ ὄντι ἐν τῇ πολιτείᾳ Λαρίσσης»⁷².

Τό 1669, ὅταν διέμενε στή Λάρισα ὁ σουλτάνος Μωάμεθ Δ', ἀναφέρονται: 1. ὁ Robert de Dreux (1669) διέμενε κοντά στόν ναό, παρακολουθεῖ τό πρόγραμμα μέ τόν μπτροπολίτη Λαρίσης Διονύσιο ζ' Μουσελίμη (1682-1771), ἐνῶ τόν ἀκολουθοῦν ἐννέα ἐπίσκοποι (τῆς Μπτροπόλεως)⁷³. 2. ὁ Edward Brown παρακολουθεῖ τὴν λειτουργία, τόν θρόνο τοῦ ἐπισκόπου⁷⁴. Μετά μερικές δεκαετίες ἐμφανίζονται: 1. Ὁ Paul Lucas (1706) δίνοντας πλημμελεῖ εἰκόνα τῆς πόλεως, πιθανόν ἀποδίδει ἀνάλογα καί τὴν πραγματικότητα τοῦ ναοῦ⁷⁵. 2. Ὁ Richard Pocock (1740) ἀπλῶς ἀναφέρει τὴν ὕπαρξη τοῦ ναοῦ⁷⁶.

Ὁ παλαιὸς ναὸς σχολιάζεται ἔμμεσα στό ἐπίγραμμα τοῦ Ἀμβροσίου Τρίκης στόν ναό τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου του Καλλιάρχη, στό ὁποῖο ποιητικῇ ἀδείᾳ ὁμιλεῖ ὁ μακαριστὸς ἥδη Μελέτιος Γ' Λαρίσης (1768-1792), θεῖος τοῦ Διονυσίου Κα-

⁶⁹ Καλούσιος, ὅ.π., σσ. 20-21 (φ.11β: Ὀκτ. 1663), σ. 24 (φ. 17α, 9 Αὐγ. 1671), σ. 27 (φ. 21α Ζητουνίου Μελέτιος: Μάρ. 1674), σσ. 36-37, φ.35β, Λιτζᾶς καὶ Ἀγρᾶφων Διονύσιος: 1 Αὐγ. 1693), σσ. 45-46 (Ζητουνίου Νικηφόρος: Τοῦλ. 1710), σσ. 53-54 (φ.5α, Τρίκης Κωνσταντῖος: 5 Ἀπρ. 1739 «εἰς τὸν πάνσεπτον ναόν...»).

⁷⁰ Καλούσιος, ὅ.π., σσ. 33-34 (φ.31α: 19 Ἰαν. 1689), σ. 53 (φ.55α Λιτζᾶς καὶ Ἀγρᾶφων Κωνσταντῖος: 2 Φεβ. 1739).

⁷¹ Καλούσιος, ὅ.π., σ. 43 (9φ. 44α, Ραδοβισδίου Σεραφεῖμ: Μάρ. 1705), σσ. 43-44 (φ. 44β, Λοιδορικού Νεόφυτος: 24 Δεκ. 1706), σ. 46 (φ.47β, Ζητουνίου Ἰωαννίκιος (Μάρ. 1716), σ. 47 (φ. 48β, Ζητουνίου Γεράσιμος: 24 Δεκ. 1716).

⁷² Καλούσιος, ὅ.π., σ. 49 (φ. 50β, Ζητουνίου Ἀνθίμος: 21. Δεκ. 1720).

⁷³ Henri-Pierre Corrieu, Κώστας Σπανός, «Ἡ Λάρισα στό ὁδοιπορικό τοῦ Γάλλου Robert de Dreux (1669). Πρὸβλ. Ροβέρτου Βαντελέ (ἀπὸ τό Ντραί), «Ἐνας σουλτάνος στὴν Λάρισα», *Θεσσαλία, Ἀφιέρωμα Ἐπιθεωρήσεως Ἡώς*, περίοδος τρίτη, ἔτος 9ον, ἀριθ. 92-97, (Αθήνα) 1966, σσ. 94-98. Παλιούγκας, ὅ.π., Α', 193. Β', σσ. 527-528. Παπαθεοδώρου, «Ναὸς Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὅ.π., σ. 112.

⁷⁴ Edward Brown, «Ἡ Λάρισα τοῦ 1669», μετάφραση Gino Polese, *ΘΗΜ*, 23 (1993), 177-189, 178: «Ὁ ναὸς Ἅγιος Ἀχιλλῖος εἶναι ἡ μητρόπολις τῆς. Μία μέρα κατὰ τὴν ὁποία ἦταν ἐκεῖ ὁ ἀρχιεπίσκοπος, παρακολούθησα τὴν Θεῖα λειτουργία. Τὸν εἶδα νὰ κάθεται στόν θρόνο του. Εἴμασταν 3-4 ξένοι μόνο καὶ μόλις μᾶς εἶδε νὰ μπαίνουμε στόν ναό ἔστειλε κάποιον νὰ μᾶς θυματίσει...». Στὴν συνέχεια, τελῶντας λειτουργία Προηγιασμένων δώρων, περιέμενε νὰ γονατίσει ὁ Γάλλος ἀπεσταλμένος, πρᾶγμα ποῦ δέν ἔπραξε, ὅποτε ἐκ τῶν ὑστέρων τοῦ τό παρατήρησε. Πρὸβλ. Παλιούγκας, ὅ.π., Α', σ. 193. Παπαθεοδώρου, «Ναὸς Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὅ.π., σσ. 112-113.

⁷⁵ Paul Lucas, «Ταξίδι στὴ Θεσσαλία τό 1706», μετάφραση Χριστίνα Πολέζε, *ΘΗΜ*, 51 (2007), 65-68, 67. Πρὸβλ. Παπαθεοδώρου, «Ναὸς Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὅ.π., σσ. 113-114.

⁷⁶ Richard Pocock, «Στὴ Θεσσαλία τοῦ 1740», μετάφραση ἀπὸ τὰ γερμανικά Τόμης Ἀλεξόπουλος, *ΘΗΜ*, 27 (1995), σσ. 283-287, 286.

λιάρχη καί προκάτοχός του: «...*Ναοῦ δέν βλέπω κάλλος... / Εὗρον αὐτόν ὡς ἄμπελον εὐκληματοῦσαν πάνυ*»⁷⁷. [στό ἐξῆς: Ἰω. Οἰκονόμου, *Ιστορική τοπογραφία*]. Δέν ὑπάρχουν πληροφορίες γιά τήν ἀρχιτεκτονική μορφή καί τό μέγεθος τῆς βασιλικῆς, ἀλλά μάλλον σίγουρα ἡ ὀρθογώνια βασιλική τοῦ 1794 στηρίχθηκε στήν παλαιά κάτοψη. Γιά τόν ἐσωτερικό διάκοσμο, προτείνεται ὅτι οἱ Τοῦρκοι, μί ἐπιτρέποντας πολυτέλεια, θά ἐπέβαλαν λιτή μορφή του, χωρίς πολλά παραθύρα, μεγάλες θύρες. Θά ὑπῆρχαν τέμπλο, εἰκονοστάσια, θρόνος (Brown), ἄμβωνας, εἰκόνες⁷⁸. Ἀπό αὐτήν τή μακρινή ἐποχή δέν ἐντοπίζονται πληροφορίες γιά ἐσωτερική γραπτή διακόσμηση⁷⁹. Ὁ ναός δέν εἶχε μαρμάρινους κίονες, ἀφοῦ δέν χρησιμοποιήθηκαν στόν ἐπόμενο ναό τοῦ 1794, ὅταν ἀνυψώθηκαν ξύλινοι κίονες (δές πιό κάτω).

2.4. Τό ἐπισκοπεῖο τῆς Μητροπόλεως (16ος [-]-18ος αἰ.).

Στό βεράτιο τοῦ σουλτάνου Ἀχμέτ (1604) ἀναφέρεται τό «κονάκι» τοῦ μητροπολίτη, μάλλον ὄχι τό ἐν Τρικάλοις, ἀλλά τό ἐν Λαρίσῃ. Φαίνεται, ἀπόντος τοῦ μητροπολίτη, τό κατελάμβαναν γενίτσαροι⁸⁰. Εἶναι ἓνα δείγμα βίας εἰς βάρος τῆς χριστιανικῆς κοινότητας, ἐξ ὧσων ἀντιμετώπιζε διαχρονικά στόν μοναδικό ναό της. Ἡ κατοικία τοῦ μητροπολίτη ὀρίζεται ἀπό τόν R. de Dreux [Corrieu-Σπανός]: οἰκία (maison), ὅπου τόν καλεῖ στήν τράπεζα). Εἶναι ὑπαρκτή καί ἀπό ἓνα σημαντικό τεκμήριο, τήν καταγραφή ἀντικειμένων (τοῖς ἐλαχιστοτέροις τῶν πραγμάτων τῆς Ἐκκλησίας) τῆς 20 Ὀκτ. 1662 τοῦ ἴδιου Διονυσίου τοῦ Μουσελίμη (1662-1671) πού καταλέχθηκε «ἐν τῷδε ἱερῷ κώδικι τῆς μητροπόλεως Λαρίσσης»⁸¹. Μόλις ἀνέλαβε, ὅρισε τήν καταγραφή ἀπό τόν ἀρμόδιο γιά τά ἰδιοκτησιακά θέματα (πρώην) οἰκονόμο, τόν ἱερέα Ἀλέξιο, ἕναν

⁷⁷ Ἰω. Οἰκονόμου-Λαρισαίου, *Ἡ Ἀθηναία ἱστορία τοῦ Λουκανοῦ Σαμοσατέως (μετάφραση στήν Δημοτική -1817. II, Ἱστορική τοπογραφία ἐνός μέρους τῆς Θεσσαλίας - 1817, εἰσαγωγή-φροντίδα Μ.Μ. Παπαϊωάννου, Ἑκδοσις Δήμου Λάρισας, Ἀθήνα 1989, σ. 168, σελ. 2-3. Πρβλ. τήν β' ἐκδοχή χειρογράφου τῆς Γενναδείου (MSS 7), Ἰωάννης Οἰκονόμος-Λογιώτατος, Ἱστορική τοπογραφία τῆς τωρινῆς Θεσσαλίας (1817), Εἰσαγωγή – Σχόλια – ἐπιμέλεια Κώστας Σπανός, Λάρισα 2005, σσ. 86-87.*

⁷⁸ Παπαθεοδώρου, «Ναός Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὅ.π., σ. 111.

⁷⁹ Παπαθεοδώρου, «Ναός Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὅ.π., σ. 115.

⁸⁰ Ζωσιμᾶς Ἐσφιγμέντιης, *Προμηθεύς*, ἔτος Δ', Βῶλος, Μάρτιος 1892, ἀριθ. ΛΘ', 311-316: «Τό κονάκι τοῦ μητροπολίτου νά μί ζητεῖται ὑπό ἀσκερίδων ἐχλιορφίδων καί τοιούτους, νά γίνη κονάκι αὐτῶν».

⁸¹ Καλούσιος, ὅ.π., σ. 168 (φ.138β): 20 Ὀκτ. 1662.

Ίερομνήμονα, καί δύο άλλους λαϊκούς. Οί ἴδιοι, στήν συνέχεια, ὀρίζονται νά εἶναι ἐπιστάτες. Τά ἐλάχιστα δείγματα κινητῶν ἀντικειμένων πρέπει νά ἀναφέρονται στό κτήριο (ἐπισκοπεῖο) τῆς Μητροπόλεως στήν Λάρισα καί ὄχι στό ἀντίστοιχο στά Τρίκαλα, ὅπου ὑπῆρχε μόνιμη διαμονή μητροπολίτη, καί ὅπου θά ὑπῆρχαν περισσότερα ἀντικείμενα πρὸς χρήση. Τά ἀναφερόμενα ἄμφια θά ἦταν ἡ στολή, ὅταν πῆγαινε νά λειτουργήσει ὁ μητροπολίτης. Ἡ εἰκόνα πού ἀναδύεται εἶναι γιά ἓνα στήν οὐσία παράρτημα τῆς κύριας μητροπολιτικῆς ἑδρας στά Τρίκαλα. Τήν ἐλέγχει ἓνας οἰκονόμος, ἑγγαμιος τοπικός ἱερέας, ὡς μόνιμος κάτοικος, καί ἓνας ἱερομνήμων, γιά νά διατηρεῖ ἀπό μνήμης τά δικαιώματά της, κυρίως ἐπὶ ἀκανήτων.

Πρὸ τοῦ 1737, πυρκαϊά κατέστρεψε τήν μητροπολιτική κατοικία: «*πυρκαϊᾶς συμβάσης κατὰ τὸν μαχαλὲν τοῦτον τῆς Μητροπόλεως κατεκαύθησαν τὰ ἱερά τῆς ἐκκλησίας σκεύη, φυλαττόμενα παρὰ τῷ ἀποτεφρωθέντι οἴκῳ μεθ' ὧν καὶ ἡ ἀγία ἐκείνη κἀρα*»⁸². Στήν συνέχεια, θά κτισθεῖ προφανῶς νέο ἐπισκοπεῖο, τό ὁποῖο εἶναι αὐτό πού θά πάθει μεγάλες ζημιές ἀπὸ τὰ ὅσα ἄσχημα ἔγιναν τό 1769 κ.έ. καί τήν ἐγκατάλειψε 25 ἐτῶν. Τό 1776 οἱ Τοῦρκοι «*ἐχάλασαν καὶ τὴν μητρόπολιν καὶ τὰ κελλία τῆς ἐκκλησίας*», δηλαδή ὅλο τό συγκρότημα [Ἀρχεῖο Χατζημυχάλη]⁸³.

Βιβλιοθήκη: Στήν καταγραφή πού ἔγινε μόλις ἀνέλαβε ὁ Διονύσιος ζ' (Μουσελίμης) σημειώνεται ὅτι ὑπῆρχαν «*τόμοι Χρυσοστόμου ὁκτώ*», βοήθημα ἱεροκρυκῶν. Ὁ Διονύσιος ἦταν σημαντικός λόγιος⁸⁴. Ὁ Οἰκονόμος [Ἱστορική τοπογραφία, σ. 174], ἀναφέρει: «*Διονύσιος ὁ Μουσελίμης (σημειώνει τέσσερις φορές πατριάρχης 1672-1686) ἦτον ἄξιος καὶ προκομμένος (καὶ ἄξιος) καὶ ἔχει συνθεμένην κατ' ἐρωταπόκρισιν μίαν ἐπιτομὴν εἰς τὰ προγυμνάσματα τοῦ σοφιστοῦ Ἀφθονίου μέ κάποιαν διόρθωσιν. Εἰς ἔπαινον αὐτοῦ τοῦ Διονυσίου ἔχει μίαν ὠραιοτάτην φυλλάδα ὁ Ἱερεμίας Κακαβέλας θαναμαστός διδάσκαλος*». Τά ἀνω-

⁸² Καλούσιος, ὅ.π., σ. 138 (φφ.119α-11β). Ἐπαμεινώνδας Φαρμακίδης, *Ἡ Λάρισα. Ἀπὸ τῶν Μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα (1881). Τοπογραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη*, Βόλος 1926, σσ. 109, 206 (κῶδ. 1472, φ.119β). Παλιούγκας, ὅ.π., Α', σ. 193. Παπαθεοδώρου, «*Ναός Ἁγίου Ἀχιλλίου*», ὅ.π., σ. 114.

⁸³ Νεκτάριος Δρόσος, «Δεκαπέντε ἐνθυμήσεις ἀπὸ τὴν Ἁγία 1715-1795», *ΘΗΜ*, 42 (2002), σσ. 257-268, 262-263. Παλιούγκας, ὅ.π., σ. 193.

⁸⁴ Γιά τὸν Διονύσιο ζ' βλ. Κώστας Σπανός, «Τὰ ὑπομνήματα ἐκλογῆς τεσσάρων μητροπολιτῶν τῆς Λαρίσας σπὶ «Νομικὴ Συναγωγὴ» τοῦ Δοσιθέου (1604-1662)», *ΘΗΜ*, 51 (2007), σσ. 289-298, 294-298. Μανουὴλ Γεδεών, *Πατριαρχικοὶ πίνακες. Εἰδήσεις ἱστορικαὶ - βιογραφικαὶ περὶ τῶν πατριαρχῶν Κων/πόλεως, Ἐν Κων/πόλει 1885-1890*, σσ. 595 κ.έ.

τέρω δύο βιβλία (:) μπορεί νά υπήρχαν καί νά τά εἶδε ὁ Οἰκονόμου. Ἐπί Μελετίου Β΄ (1750-1768) βελτιώθηκε ἡ γραμματειακὴ κάλυψη⁸⁵.

Σχολεῖα: Δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι στὴν περίοδο τοῦ πρώτου ναοῦ ὑπῆρχε εἰδικό κτήριο ποῦ φιλοξενοῦσε μαθητές (ὅσο διάστημα λειτούργησαν) ἢ οἱ μαθητές ἐκπαιδεύονταν ἐντός τοῦ ναοῦ. Τό λυκαυγές τῆς πνευματικῆς κινήσεως στὴν Λάρισα ἐντοπίζεται περὶ τὸ 1700-1730. Ἀπὸ τὴν πιὸ πρόωμη περίοδο δέν ὑπάρχουν μαρτυρίες⁸⁶, πέρα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ σχολείου κάποιων ἀπαιτήσεων ποῦ δίδασκε ὁ διδάσκαλος Ἀναστάσιος στὶς ἀρχές 17ου αἰῶνα⁸⁷. Τὸν 18ο αἰ., πρὶν ἀπὸ τὰ Ὁρωφικά καὶ τὶς καταστροφές ποῦ ἐπῆλθαν στὴν Λάρισα (1869 κ.έ.), καταγράφεται ἡ λειτουργία σχολείων: 1. τὸ 1702 ἐπὶ Παρθενίου Β΄ (1688-1719)⁸⁸. 2. ἐπὶ Γαβριὺλ Β΄ (1720-1733): Σέ ἔγγραφο στὶς 22 Ἰαν. 1731 οἱ «οἷακες» τῆς Μητροπόλεως ἀποφασίζουν νά ἰδρυθεῖ «σχολὴ ἑλληνικῶν μαθημάτων», δηλαδὴ μέσης βαθμίδας⁸⁹. Στὴν συνέχεια τοῦ προηγουμένου ἐγγράφου ἐκθειάζεται ἡ ἀξία τῆς μουσικῆς, κάτι ποῦ σημαίνει ὅτι μπορεί νά διετίθετο ὁ ναὸς γιὰ διδασκαλία τοῦλάχιστον τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, παρὰ ἄλλος χώρος⁹⁰. Τὸ 1748 ἀναφέρεται ὁ διδάσκαλος Λάμπρος Πάσχος ἐξ Ἰωαννί-

⁸⁵ Ὁ Κων/νος Κούμας, συγκρίνοντας τὸν γραφικὸ χαρακτῆρα τοῦ κώδικα 1472 EBE-σύνταξη, ἀκόμη καὶ τὶς ὑπογραφές τῶν μητροπολιτῶν, συμπεραίνει ὅτι ὁ κώδικας ὑπάρχει ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ., ἀλλὰ γραφῆς μὲ καλές γραμματικές γνώσεις ἐμφανίζεται μετὰ τὸ 1730, ἐπὶ τοῦ μητροπολίτη Ἰακώβου, ἐνῶ ἀπὸ τὸ 1750, ἐπὶ Μελετίου Β΄, τοῦ μετέπειτα πατριάρχου, τὰ πρακτικὰ εἶναι κανονικῶς συντεταγμένα. Κ.Μ. Κούμας, *Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τ. 12, Βιέννη 1832, σσ. 554-555. Ἀπόστολος Βακαλόπουλος, *Πηγὲς Ἱστορίας τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, 1, 1204-1669, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1965, 355-356 (ἀρ. 90). Βακαλόπουλος, ὅ.π., Δ΄, σσ. 311-312.

⁸⁶ Γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς Λάρισας ἐπὶ Ὀθωμανῶν βλ. *Παλιούγκας*, ὅ.π., Β΄, 439 κ.έ.

⁸⁷ Γιὰ τὸν διδάσκαλο Ἀναστάσιο βλ. Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1857, σσ. 92-93: «Κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς δεκάτης ἐβδόμης ἑκατονταετηρίδος οἱ Λαρισαῖοι Χριστιανοὶ διετίθουν σχολεῖον ἀκμαῖον, ὅφ ὁ ἐσχολάρχει πεπαιδευμένος τις ἀνὴρ Ἀναστάσιος καλούμενος, ὅστις ὑπῆρξεν ἐχθρὸς καὶ κατήγορος Μεθοδίου τοῦ Ἀνθρακίτου, ἀλλὰ κατὰ τὸ 1628 φαίνονται συνδιαλαγόντες οἱ δύο ἐκεῖνοι ἀξιοῦμαι ἄνδρες». Πρβλ. *Παλιούγκας*, ὅ.π., τόμ. Β΄, σσ. 441-442. Βούλα Κόντη, «Ὁ κώδικας τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου. Εἰδήσεις γιὰ τὰ σχολεῖα τῆς Λάρισας στὸν 19ο αἰῶνα», *Ὁ Ἑρανιστής*, 14 (1977), σσ. 185-202, 189, σημ. 19, ὅπου βιβλιογραφία.

⁸⁸ Γιὰ τὸν λόγιό μητροπολίτη Παρθένιο κατέχοντα ἓνα εἰκονογραφημένο χειρόγραφο (Βιβλιοθήκη Πανεπιστημίου Σικάγο, ἀρ. 931) μὲ τὴν Ἀποκάλυψη σέ μετάφραση Μαξίμου Πελοποννησίου, βλ. Ἰωάννα Κόλλια, «Θεσσαλικά χειρόγραφα σέ ξένες βιβλιοθήκες», *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά*, 1, Ἀθήνα, 1984, σσ. 71-79, 78-79, Κόντη, ὅ.π., σ. 189.

⁸⁹ Καλούσιος, ὅ.π., σσ. 193-194: «ἐλθόντος διδασκάλου καὶ οἱ παῖδες φωτίζονται καὶ οἱ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ συναθροιζόμενοι χριστιανοὶ διὰ τῶν διδασκῶν ψυχικῶς ὠφελοῦνται». Καθορίζονται τὰ ποσὰ τῶν ρουφετίων. Ἀγγελιομάτη-Τσουγκαράκη, ὅ.π., 298, ἡ ὁποία δέχεται ὅτι τὸ σχολεῖο αὐτὸ λειτούργησε ὥς τὸ 1748/49.

⁹⁰ Καλούσιος, ὅ.π., σ. 194. *Παλιούγκας*, ὅ.π., Β΄, σ. 442.

νων⁹¹. 3. επί Μελετίου Β' (1750-1768) αναφέρονται δύο σχολεία, ἑλληνικῶν μαθημάτων καὶ ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς⁹². 4. Ὁ Μελέτιος Γ' Λαρίσης (1768-1792) ἔδειχνε ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παιδεία καὶ χαίροταν τὶς σπουδές τῶν νέων⁹³. Τό σχολεῖο πάντως δὲν λειτουργεῖ ἀπὸ τὸ 1769 μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ (Ζωσιμᾶς Ἑσφιγμέντις)⁹⁴.

2.5. Η καταστροφὴ τοῦ πρώτου μεταβυζαντινοῦ ναοῦ-συγκροτήματος (1769)

Ὁ μεταβυζαντινὸς ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου, πιθανώτατα δὲ καὶ τὰ λειτουργικά του κτίσματα, καταστράφηκαν ἢ ἔπαθαν βαριές ζημιές στὴν περίοδο τοῦ πολέμου Ὁθωμανῶν καὶ Ρώσων (1768-1774), ποὺ ἔφτασε στὴν Ἑλλάδα μὲ τὰ «Ὁρλωφικά» (1770)⁹⁵. Οἱ Λαρισαῖοι δὲν εἶχαν ἐκδηλωθεῖ, ἀλλὰ οἱ Ὁθωμανοὶ κυρίαρχοι, προβαίνοντας σὲ ἐκτίμηση τῆς καταστάσεως, προβάλλουν τὴν ἰσχὺ τους σὲ Λάρισα καὶ ἄλλες περιοχές μὲ βίαιο τρόπο, αἱματηρό⁹⁶. Οἱ περισσότεροι συγγραφεῖς, ἰδίως οἱ μεταγενέστεροι, ἀντιμετωπίζουν συνολικὰ τὴν καταστροφὴ ὅλου τοῦ συγκροτήματος στὰ γεγονότα τοῦ 1669-1770 λόγῳ τοῦ πολέμου μὲ τὴν Ρωσία, ἀλλὰ καὶ τὴν «αὐθάδεια τῶν (Ὁθωμανῶν) κατοίκων τῆς

⁹¹ Ἀγγελολιάτη-Τσουγκαράκη, ὁ.π., σσ. 298-299.

⁹² Ἀγγελολιάτη-Τσουγκαράκη, ὁ.π., σ. 295 κ.έ., 299-300. Παλιούγκας, ὁ.π., Β', σ. 442, ὅπου βιβλιογραφία, σσ. 295-296, 298.

⁹³ Στέλνει π.χ. ἐπιστολὴ ἀπὸ Λάρισα (7.10.1785) στὸν Ἰωάννη Πέξαρο στὸν Τύρναβο, τὸν ὁποῖο τιμοῦσε ἰδιαίτερα, ἀλλὰ τώρα σχεδὸν τὸν ἐπιπλῖττει, γιὰτὶ δὲν τοῦ εἶπε τὸν λογισμὸ τοῦ σκοπεύοντα «νὰ μὴν κατοικήσεις εἰς τὴν τοῦ Λαρίσης ἐπαρχίαν...», βλ. Μιχαῆλης Θ. Λαφαζάνης, *Ἰωάννης Πέξαρος (1749-1806). Ἡ ἐποχή, τὸ ἔργο, ἡ ἀλληλογραφία του. Ἡ συμβολὴ τῆς Σχολῆς τοῦ Τυρνάβου στὸν Νεοελληνικὸ διαφωτισμὸ*, Δῆμος Τυρνάβου, Τύρναβος 2009, σ. 142, καὶ σποράδην, σσ. 328-329, ἐπιστολὴ 21.

⁹⁴ Ζωσιμᾶς Ἑσφιγμέντις, «Περὶ Νομοῦ Λαρίσης», *Προμθεύς*, ἔτος Γ', Βῶλος, Σεπτέμβριος 1891, ἀριθ. ΔΓ', σσ. 261-263, 261: «...ἐν Λαρίσῃ, ἐν ᾗ ἀπὸ τοῦ 1769 δὲν ὑπῆρχε σχολεῖον».

⁹⁵ Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς: ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ Ὁθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους (1453-1821)*, Ἀθήνησι 1869, σ. 466 κ.ά. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμ. ΙΑ', Ἀθῆνα 1975, 58 κ.έ., σ. 81.

⁹⁶ Εἶναι ἄγνωστο ἂν τοὺς ἐπηρέασαν πληροφορίες ὅπως ὅτι ἓνας ἐξ ἐκείνων ποὺ μετέφεραν τὴν ἐπανάσταση στὴν Πελοπόννησο ἦταν ὁ Γρηγόριος Παπαδόπουλος ἀπὸ τὴν Λάρισα, ὁ ὁποῖος ἦταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ τσάρου καὶ φίλος τοῦ Ὁρλώφ, βλ. Raoul de Malherbe, *Histoire, politique, religion, moeurs etc.*, Gide et C. Libraires- Editeurs, tome, II, Paris 1846, σσ. 409-410: «Gregoire Papadopoulos de Larisse, officier russe et ami du regicide Orlov, est envoyé pour insurger la Hellade, dans le double but d' empêcher le sultan de porter secours aux Polonais, et de prepager une nouvelle invasion en Krimée... Gregoire Papadopoulos venait de se joindre autre emissaire nomme Tamara, et tous deux travaillerent d' accord a l' insurrection de la Hellade et du Peloponnèse». Γιὰ τὸν ἐξ Οὐκρανίας ἀρχαιολόγο Ταμίρα, βλ. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ἑλλάς*, σσ. 463-464.

(Λάρισας)». Ἐκτοτε τὰ λαρισαϊκά ρουφέτια φτωχαίνουν⁹⁷, ἐνῶ ἀκολουθεῖ οἰκονομικὴ κρίση στὴν κοινότητα τῶν Χριστιανῶν, παρ' ὅτι ὥς τότε ἥκμαζε⁹⁸. Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱερέων μειώθηκε⁹⁹.

Ἡ καταστροφὴ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ πρέπει νὰ ἔγινε μὲ κλιμάκωση ἐπιθέσεων. Τὴν ἐπίσημη ἐκδοχὴ ἀναφέρει ὁ Ἰω. Οἰκονόμου [*Ἱστορικὴ τοπογραφία*, σ. 167]: «Οἱ ἐγκάτοικοι Τοῦρκοι εἰς τὰ 1769 Ἰουνίου 12 τὴν εἶχαν κρημνίσῃ, ὅθεν οἱ χριστιανοὶ ἔκτοτε ἐκκλησιάζοντο εἰς τὰ περὶ χώρα, καὶ μ' ὅλον ὁποῦ πολλαῖς φοραῖς εἶχαν πασχίσῃ νὰ τὴν ξανακτίσουν...»¹⁰⁰. Ὁ Ἀμβρόσιος [Οἰκονόμου, *Ἱστορικὴ τοπογραφία*, σ. 168, στχ. 2-8] θεωρεῖ, ἀλλὰ μὲ ποιητικούς ὅρους ὑπερβολῆς, ὅτι ἔγινε κατεδάφιση: «...ναοῦ δὲν βλέπω κάλλος... / Ἀκόμη δὲν νῦκαί-ρεσα πόθον μου νὰ χορτάσω, / καὶ κατὰ γῆς τὸν ρίπτουσι, φεῦ καὶ πῶς νὰ μὴ κλαύσω; Ἀλλόφυλλοι μετὰ θυμοῦ πολλοῦ οἱ ἐν Λαρίσῃ, / Παῖδες σχεδόν, καὶ νήπια, τίς νὰ τοὺς ἐμποδίσῃ;...». Στὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ συμμετείχαν νέοι σὲ ἡλικία ἄνδρες, ἀφοῦ περιγράφεται κατὰ σάν ἄσκηση γενιτσάρων. Τί ἐννοεῖ ὡς «κατὰ γῆς» δὲν προσδιορίζεται περισσότερο, ἴσως εἶναι μία συνολικὴ ἐκτίμησις καὶ γιὰ ὅ,τι ἐπακολούθησε στὰ ἐπόμενα χρόνια. Ἀλλὰ τὸ 1769 οἱ Ὀθωμανοὶ καταργοῦν τὸν Ἅγιον Ἀχίλλιο λειτουργικῶς¹⁰¹, εἶναι ὅμως ἄγνωστη ἡ ἔκτασις τῶν ζημιῶν ποὺ προκάλεσαν.

Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1770, μετὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ρωσικοῦ στόλου στὴν Μεσόγειον καὶ τὴν εἰδησιν τῆς καταστροφῆς τοῦ τουρκικοῦ στόλου στὸν Τσεσμέ (4 Ἰουλίου 1770), αὐξάνεται ἡ τρομοκρατία. Στὴ Λάρισα διασαλεύεται ἡ τάξις γιὰ ἓνα μικρὸ χρονικὸ διάστημα καὶ θανατώνονται 20 ραγιαῶδες, ἀπὸ τοὺς ὁποίους τέσσερις μέσα σὲ ναὸ (τὸν Ἅγιον Ἀχίλλιον);¹⁰².

⁹⁷ Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ὁ.π., σ. 261, ὅπου πηγές.

⁹⁸ Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ὁ.π., σ. 261, ὅπου πηγές.

⁹⁹ Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ὁ.π., σσ. 280-281.

¹⁰⁰ Μὲ βάση τὸ Πασχάλιον τοῦ 1769 (βλ. google: <https://www.eortologio.net/pasxa/etos/1769>) (Πάσχα 19 Ἀπριλίου), ἡ 12 Ἰουνίου εἶναι Τρίτη μετὰ τὴν Πεντηκοστή (7 Ἰουνίου, τῶν Ἁγίων Πάντων 14 Ἰουνίου). Ἀντίστοιχα ἡ 12 Ἰουνίου στό ἰσλαμικὸ ἡμερολόγιον εἶναι ἡ 7 τοῦ μηνὸς Σαφάρ ἔτους ἐγίρας 1183, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι κατὰ ἰδιαιτέρον. Ἐπομένως ἡ ἐπίθεσις στὸν ναὸ πιθανῶς ἔχει τὸν χαρακτῆρα ἑνὸς συγκρατημένου ἱεροῦ πολέμου, ἀμέσως μετὰ τὴν ὑψίστη ἐορτὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος, τὴν ὁποία δεῖχνουν νὰ σέβονται, ἐπιτιθέμενοι ὅμως τίς ἡμέρας εὐωχίας (κατάλυσις κρέατος) τῶν Χριστιανῶν.

¹⁰¹ Παλιούγκας, ὁ.π., Α', σ. 193, σημ. 57, ὅπου πηγές.

¹⁰² Ἀρχεῖο Ἑνετικοῦ Προξενείου Θεσσαλονίκης, βλ. Κων/νος Μέρτζιος, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Β' ἔκδοσις, Θεσσαλονίκη 2007 [1947], σσ. 409 κ.ε., 410-411: «1770 Φεβρουαρίου 10:...ὁ

Ὁ ναός ὑπέστη ζημιές τὸ 1770 στὰ τραγικὰ γεγονότα τῆς σφαγῆς Τρικαλινῶν (ὅσων εἶχαν προσέλθει στὰ δικαστήρια τῆς Λάρισας καὶ διαμαρτύρονταν) τὴν 6η Μαρτίου [Ἀραβαντινός¹⁰³, Γεωργιάδης¹⁰⁴]. Ἀνάλογες καταστροφές ἐνεργοῦν οἱ Ὀθωμανοὶ σέ γύρω πόλεις, ἀλλὰ πρὶν πολὺ ὑποφέρουν (ἀπὸ τὸν ἄλλο ἑλλαδικό χωρὸς) οἱ Θεσσαλοὶ¹⁰⁵. Τὸ 1771, ὁ δάσκαλος τοῦ Τυρνάβου Λάμπρος Πάσχος γράφει ὅτι «...νέος ἡγεμὼν ἐπεδήμησε εἰς Λάρισαν καὶ ὑπονοεῖται σὺν θεῷ τῶν πραγμαμάτων ἐξομάλυνσις»¹⁰⁶.

Τὸ 1776 ἐπιχειρήθηκε ἡ ἐπιδιόρθωσις τοῦ ναοῦ [Ἀρχεῖο Χατζημιχάλη]: «1776 Φεβρ. 20 ὁ σουλτάν Χαμίτης ἐγέννησε θυγατέρα... εἰς τὴν Λάρισαν ἡμέραις ἑπτὰ καὶ ἐμερεμέτισαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν ποὺ τὴν εἶχαν χαλασμένην χρόνους 9 καὶ μετὰ 3 ἡμέρας ἐσίκωσαν ἐπανάστασιν οἱ... Τοῦρκοι καὶ τὴν ἐχάλασαν ὡς τὸ πρῶτον. Μάλιστα ἐχάλασαν καὶ τὴν μητρόπολιν καὶ τὰ κελλία τῆς ἐκκλησίας»: ὅ,τι διορθώθηκε σέ τρεῖς ἡμέρες, μὲ τὴν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων χάθηκε μὲ νέες καταστροφές ποὺ ἐπεκτάθηκαν καὶ στὰ πέραξ κτίσματα, τὴν «Μητρόπολη» (Ναός) καὶ κελλία [Ἀρχεῖο Χατζημιχάλη]. Ὁ Καλλίνικος ὁ ἐκ Ζαγοράς (1713-1791) (πατριάρχης Κων/πόλεως τὸ 1757) σημειώνει σέ ἔντυπο τῆς Ζαγοράς Πηλίου): «1776 (...) Ἐκκλησίας Λαρίσεως ἀνέγερσις καὶ καταστροφὴ ὁρμῇ Ὁθωμανῶν) καὶ μητροπόλεως Φευρουαρίου κδ' (...)»¹⁰⁷. Ἐκ τῶν Βραχέων Χρο-

στανλάρχης ποὺ ἀνεχώρησεν... διὰ τὴν Λάρισαν, ἀφοῦ ἀνέγνωσε καὶ ἐκεῖ τὸ "χάττι σερίφ", ἐγενεῖν ἀφορμὴ νὰ δημιουργηθοῦν ταραχαί, συνεπεία τῶν ὁποίων 20 δυστυχεῖς ῥαγιαδες ἐσφάγησαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ μάλιστα ἐντὸς μιᾶς ἐκκλησίας ἐθανατώθησαν τέσσαρες ἀτυχεῖς ἱερωμένοι... ὁ Μουλλᾶς καὶ αἱ ἄλλαι ἀρχαὶ κατέβαλαν κάθε προσπάθειαν, ἵνα ἀποκαταστήσουν τὴν τάξιν...». Ὁ ναός ἦταν ὁ Ἅγιος Ἀχιλλεῖος, Περβ. Βακαλόπουλος, ὁ.π., Δ', σ. 387.

¹⁰³ Παναγιώτης Ἀραβαντινός, *Χρονογραφία τῆς Ἡπείρου...*, τόμος II, Ἐν ἈθINAIS 1856, σσ. 92-93: «...(1770)... τὴν 5' Μαρτίου 1770... πτωμάτων ἐκαλύφθησαν... αἱ ἀγνυαὶ τῆς Λαρίσεως. Ναοὺ ἐν τῇ πόλει χριστιανικοῦ οὐ συνεχωρεῖτο ἐκτοτε ἡ ὑπαρξίς, καὶ ὁ τότε ἀρχιερατεύων ὡς ἐκ θαύματος διεσώθη προσφυγῶν εἰς Τύρναβον...».

¹⁰⁴ Νικόλαος Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, 3η ἔκδοσις, Περιφερειακὴς ἐκδόσεις Ἑλλά, Λάρισα 1995, σ. 158. [1η ἔκδοσις Ἐν ἈθINAIS 1880, 2η ἔκδοσις, ἐκδ. "Κωνστ. Παρασκευόπουλος", Βόλος 1894].

¹⁰⁵ Σάθας, ὁ.π., σσ. 495-496, σμ. 1, ὅπου πηγές ἀπὸ διάφορες ἐνθυμώσεις. Στὶς 9 Μαρτίου 1771 οἱ Ἀλβανοὶ στὴν Λάρισα φονεύουν Τρικαλινούς, πυρπολοῦν καὶ κατεδαφίζουν (:) τὴν ἐκκλησίαν τοῦ πολιοῦχου τῆς Ἁγίου Ἀχιλλίου, ἐνῶ στὶς 14 Ἰουλίου λεηλατοῦν καὶ καίουν τὴν ἀγορὰ τῶν Τρικάλων. Ἄλλου, ἀργότερα, καταστρέφουν τὸ Ἀνατολικό, τὸ Μεσολόγγι, τὸ Δαδί (1772), τὴν Λιβαδιά (Μάρτιος 1773), καὶ μετὰ τὸν Βόλο, χωριὰ Πηλίου, Ἐλασσόνας, Πλαταμώνα Ὀλύμπου, Γρεβενῶν, βλ. Βακαλόπουλος, ὁ.π., Δ', σ. 401.

¹⁰⁶ Λαφαζάνης, ὁ.π., 113. σσ. 302-33.

¹⁰⁷ Βαγγέλης Σκουβαράς, *Τὸ παλιότερο ἀρματολίκι τοῦ Πηλίου καὶ οἱ Ἀρβανῖτες στὴ Θεσσαλομαγνησία, 1750-1790*, Βόλος 1960, σ. 67. Ν. Δρόσος, «Δεκαπέντε ἐνθυμώσεις», σ. 263, σμ. 39. Γιὰ τὸν Καλλίνικο ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένος στὴν Ζαγορά, ὅπου διυθύνε τὸ ἐκεῖ Ἑλληνομουσεῖον

νικῶν (τέλν 18ου αἰ.) (Κῶδιξ 42 Μονῆς Προυσσοῦ, σ. 915) ἀναφέρεται στό 2ο Χρονικό: «...ΑΨΟ [1770] *Εἰς τὸν ἴδιον καιρὸν... εἰς τὴν Λάρισσαν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου κατηδάφισαν, ἣν ὕστερον ὁ Λαρίσης Διονύσιος, νῦν δὲ Ἐφέσου ἀνακαίνισεν ἐκ βάθρων*»¹⁰⁸.

Οἱ πρῶτες ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναφορές ὁμιλοῦν γιὰ καταστροφὴ τοῦ ναοῦ [Björnsthål]: «καταστράφηκε πρὶν ἀπὸ 7 ἢ 8 χρόνια». σ. 63: «χάλασαν τὴν Ἐκκλησίαν»¹⁰⁹. [Κούμας, *Ιστορία*, 1831, σσ. 383-384]: «...τὸν ἐκρήμνισαν μὲ ὄρκον νά μὴ συγχωρήσωσι πλέον τὴν ἀνάκτησίν του. [Ἀρχεῖο Χατζημιχάλη]: «ἐχάλασαν καὶ τὴν μητρόπολιν καὶ τὰ κελλία τῆς ἐκκλησίας». [Φιλιππίδης (1791)]: «τὴν ἐκρήμνισαν»¹¹⁰. Συνεχίζοντας τὸν 19ο αἰ. οἱ Γεωργιάδης: «ἐπυρπολήθη». [Φαρμακίδης, σσ. 189-190]: «ἐπυρπολήθη καὶ κατεκρημνίσθη»¹¹¹. Δ. Τσοποτός: «κατεδάφισαν»¹¹².

Ἡ ἔκτασι τῶν πρώτων ζημιῶν ὥς τὸ 1776 καλύπτεται μὲ τὸ ρῆμα «μερεμετίζω». Οἱ ἀρχικὲς ζημιὲς δὲν ἔθιξαν τὸ κτίσμα καὶ ἀρκοῦσαν «μερεμέτια», μὲ ὅ,τι ἐννοεῖ ὁ γράφων. Ὅλη ἡ ἐπιχείρησι εἶχε σκοπὸ τὴν τιμωρίαν τῶν Χριστιανῶν, νά μὴ συγκεντρώνονται σέ ἓνα κέντρο, νά μὴ λειτουργοῦν ὡς ὁμάδα, καὶ ὅχι τὴν ἐξάλειψι τῆς λατρείας μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ. Οἱ Ὀθωμανοὶ κλιμάκωναν τίς προκλήσεις ζημιῶν-καταστροφῶν ἀνάλογα μὲ τὸ τί ἀντιδράσεις ἐβλεπαν στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἢ καὶ στὴν Λάρισα. Οἱ ἀρχικὲς ζημιὲς ἀποσκοποῦσαν στὴν ἀχρήστευσι τοῦ ναοῦ. Ἀλλὰ τὸ 1776 πειράχθηκε ὅλη ἡ κατασκευή, π.χ. μπορεῖ νά κόπτηκαν οἱ ξύλινοι κίονες, ὑπῆρξε κατάρρευσι στέγης, κατεδαφίστηκαν τμήματα τοίχων, ἐγίνε ἀποψύλωσι κ.ο.κ.

καὶ Βιβλιοθήκη, βλ. Ἀνδρέας Φυτρᾶκης, «Ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης Καλλίνικος Γ΄ ὁ ἐκ Ζαγοράς (1713-1792)», *Μορφὰ τῆς Μαγνησίας*, Βόλος 1973, σσ. 15-40.

¹⁰⁸ Κωνσταντῖνος Ι. Ἀμαντός, *Βραχέα Χρονικά*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, *Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας*, Τόμος Α΄, Τεύχος Ι, Ἀθῆνα 1932, σελ. ι΄, 5, στχ. 39-41 (τελευταῖο). Πρβλ. Κ. Ι. Δουβουνιώτης, «Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ εἰδήσεις τῶν Βραχέων Χρονικῶν τοῦ Σπ. Λάμπρου», *ΕΕΒΣ*, ΙΑ΄ (1935), σ. 9.

¹⁰⁹ J. J. Björnsthål, *Τὸ ὁδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας 1779*, μετάφρασι, προλεγόμενα, σημειώσεις, Μεσεμβρινός, *Τὰ Τετράδια τοῦ Ρήγα*, Θεσσαλονίκη 1979, σ. 60.

¹¹⁰ Δανιὴλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντῆς, *Γεωγραφία Νεωτερικῇ περὶ τῆς Ἑλλάδος*, ἐπιμέλεια Αἰκατερίνη Κουμαριανοῦ, Ἐκδοτικὴ Ἑρμῆς ΕΠΕ, Ἀθῆνα 1970, 98-99 [τόμος πρῶτος, Ἐν Βιέννῃ, 1791, σσ. 208-209]. *Παπαθεοδώρου*, «Ναὸς Ἁγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σ. 116.

¹¹¹ Πρβλ. *Παπαθεοδώρου*, «Ναὸς Ἁγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σσ. 116, 159.

¹¹² Δ. Κ. Τσοποτός, *Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν*, ἐκδ. Ἐπικαιρότητα, Ἀθῆνα 1983, σσ. 158-159 [α΄ ἐκδοσι Βόλος 1912]: Ἡ καταστροφὴ ὀρίζεται σέ συνάρτησι μὲ τὰ Ὀρλωφικά, ὅπως καὶ ἡ σφαγὴ Τρικαλινῶν στὴ Λάρισα στίς 9 Μαρτίου 1770, ὅταν διαμαρτύρονταν γιὰ συλλογικὴ ὑπόθεσι στό Διοικητήριον.

3. Ὁ δεύτερος μεταβυζαντινός Ναός τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου (1794)

3.1. Χρονικό οἰκοδομῆς τοῦ δευτέρου Ναοῦ

Ὁ νέος ναός κτίσθηκε ἀπό τόν Διονύσιο Η΄ Καλλιάρχη, πού ἦταν ἐπιφανὴς Κων/πολίτης, ἀνώτερος κληρικός καί ἐθνομάρτυρας ὡς μητροπολίτης Ἐφέσου (1803-10 Ἀπρ. 1821), δεύτερη ἔδρα στὴν τάξη τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου. Ὑπῆρξε συγγενὴς ἐξ ἀγχιστείας τῆς οἰκογένειας Μουρούζη¹¹³. Διαδέχθηκε στὴν Λάρισα τόν μητροπολίτη Μελέτιο Γ΄ (1769-1792), πού ἦταν θεῖος του (ἀπὸ ἀδελφή) καί παρατηρήθηκε ὑπὲρ τοῦ ἀνεπιού του, συστήνοντάς του νὰ κτίσει τόν ναό. Μετά τόν διορισμό του στὴν Μητρόπολη Ἐφέσου ὁ Διονύσιος ἦταν αὐτός πού συνέβαλε νὰ ἔλθει στὴν Λάρισα ὁ Πολύκαρπος Δαρδαῖος (1810-1821)¹¹⁴.

Οἱ ὑπάρχουσες πηγές δὲν ἐπιτρέπουν νὰ γίνῃ σαφές πόσο ριζικῶς ἀλλαγμένη ἦταν ἡ ἐφαρμοσθεῖσα ἀρχιτεκτονικὴ ἀντίληψη στὸν δεύτερο ναό, ἀλλὰ καί στὸ ὑπόλοιπο συγκρότημα. Ὡστόσο, μποροῦν νὰ γίνουν οἱ ἐξῆς παρατηρήσεις:

1. Ὑπῆρξαν καί προηγουμένως προσπάθειες νὰ δοθεῖ ἄδεια νὰ κτισθεῖ ὁ ναός, οἱ ὁποῖες μᾶλλον εἶχαν νὰ κάνουν μὲ προσέγγιση Ὀθωμανῶν ἀξιωματούχων [Οἰκονόμου, *Ιστορικὴ τοπογραφία*, 168], ἀλλὰ δὲν εὐδογήσαν, ὅπως ἐνέργησε ὁ Μελέτιος Γ΄ (στχ. 9: «Ἐπάσχισα δι’ ἀνακαινισμόν μὲ ὅλας τὰς δυνάμεις, ἀλλ’ εἰς κενόν οἱ κόποι μου, φεῦ, τῆς πολλῆς δαπάνης». Τό 1779 (μὰ δεκαετία μετὰ τὴν καταστροφὴ) τό ποσό πού δόθηκε πάλι δὲν ἐπαρκοῦσε νὰ ἐκδοθεῖ ἡ ἄδεια οἰκοδομῆς [*Φαρμακίδης*, σσ. 189-190].

2. Ἡ πορεία τῶν ἐργασιῶν τό 1794 εἶναι ἡ ἐξῆς: α) Στῆς 4 Φεβ. 1794 ἐκδόθηκε φηρμάνι κατασκευῆς τοῦ ναοῦ, τό ὁποῖο ἔφθασε στὴν Λάρισα στῆς 26 Φεβ. καί ἀνακοινώθηκε στῆς 2 Μαρτίου. β) Τέθηκε θεμέλιος λίθος τὴν Κυριακὴ 5 Μαρτίου [ἐνθύμησι ἀρχ. Ἰακώβου Βαλβαμά¹¹⁵. Ἀμβρόσιος / Ἰω. Οἰκονόμου, *Ιστορικὴ*

¹¹³ Παντελῆς Κοντογιάννης, «Διονύσιος Καλλιάρχης», *Ἀθηνᾶ*, ΙΗ΄(1906), σσ. 145-196, 152-154 (ἀνοικοδόμησι ναοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου), σσ. 191-192. *Λαφαζάνης*, ὁ.π., σσ. 142-143.

¹¹⁴ π. Σπύρος Ν. Ζέγκος, *Βιογραφία τοῦ Πολυκάρπου τοῦ Δαρδαίου μητροπολίτου Λαρίσης καρατομηθέντος ὑπὸ Μαχμούτ-πασᾶ τῷ 1821. Σύντομος περιγραφὴ τῆς Λάρδας μετὰ εἰκόνων*, Ἐν Ἀθῆναις, τύποις Ι. Βάρτους, 1927, 20-21. Τό ἔργο «Βίος τοῦ ἀμαρτωλοῦ Πολυκάρπου» συνέγραψε ὁ ἱεροδιάκονος Ἰγνάτιος.

¹¹⁵ Νικόλαος Μάγνης, *Περιήγησις ἡ Τοπογραφία τῆς Θεσσαλίας καί θετταλικῆς Μαγνησίας*, Ἐν Ἀθῆναις 1860, σσ. 10-11. *Γουργιώτης*, σσ. 6-7. *Παλιοῦγκας*, ὁ.π., Α΄, 194. *Παπαθεοδώρου*, «Ναὸς Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σσ. 118-119. Τό κείμενο ἐπαναλαμβάνει ὁ *Φαρμακίδης*, ὁ.π., σ. 190. Πρβλ. ἐνθύμησι, βλ. Κώστας Σπανός, *Θεσσαλικὲς ἐνθυμήσεις 1404-1881*, τόμος Β : 1800-1881, Λάρισα 2014, σ. 56 (ἀριθ. 467α): «1794 5 Μαρτίου, ἡμέρα Κυριακὴ, ἀνεκινήθη ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου: καὶ ἐγίνη ὁ δεσπότης κτίτορας ἐπινομαζόμενος κυρ Διονύσιος Λαρίσης...».

τοπογραφία, 167]. Οί ἐργασίες διήρκεσαν 36 ἡμέρες (5 ἑβδομάδες), μέχρι τῆς 6 Ἀπριλίου, Μεγάλη Παρασκευή (κανονικά Μ. Πέμπτη). Τό Μεγάλο Σάββατο (8 Ἀπριλίου 1794) τελέσθηκε ἡ πρώτη θεία εὐχαριστία. Τό γεγονός ὅτι ὁ Ἀμβρόσιος ἀναφέρει τήν 5η Μαρτίου, σημαίνει ὅτι ὅταν καταγράφηκαν οἱ ἐπιγραφές δέν εἶχαν γίνει ἐγκαίνια. γ) Ἐργάστηκαν πάνω ἀπό 200 μάστορες καί ὁ λαός πού τούς βοηθοῦσε. [Ιάκωβος Βαλβαμᾶ. Ἰω. Πέξαρος / Οἰκονόμου, *Ιστορική τοπογραφία*, 167]. Οἱ 200 τεχνίτες δέν μπορεῖ νά περιορίζονταν σπὴν οἰκοδομὴ τοῦ ναοῦ, ἱκανοῦ νά φιλοξενεῖ 500 ἄτομα [Holland, 127-128]¹¹⁶ ἀλλὰ σέ ὅλο τό συγκρότημα. Δέν εἶχε νόημα νά γίνει μόνον ὁ ναός, ἀλλὰ καί τὰ ἄλλα βοηθητικά κτίσματα πού θά καταστράφηκαν ἢ παραμελήθηκαν. Οἱ Λαρισαῖοι πολῖτες πού συνέδραμαν πρέπει νά ἦταν βοηθητικοί, δηλαδή θά ἔκαναν τῆς μεταφορᾶς ὑλικῶν, ξυλείας, λίθων, ἄμμου κ.λπ.

Δέν εἶναι σαφῆ τὰ ὅρια ἀνάμεσα στό παλαιό κτίσμα καί τήν νέα κατασκευή. Ὁ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος γράφει στά 1821/22 «...ἀνίγειρεν ἐκ θεμελίων τόν λαμπρόν τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ναόν»¹¹⁷. Τό νέο «θεμέλιο» [Ιάκωβος Βαλβαμᾶς] δέν σημαίνει ὅτι ἡ παλαιά βάση (θεμελίωση) τοῦ ναοῦ ἄλλαξε, ἐφόσον ὁ ναός παραμένει ἐπιμύκης, τό μήκος εἶναι δυσανάλογα μεγάλο ὡς πρὸς τό πλάτος. Ἀπό τό σημεῖο αὐτό δέν ἐλέγχεται ἂν ὁ νέος ναός σέ διάφορα σημεία κτίσθηκε ἀπό τήν βάση, ἂν διατηρήθηκαν τοῖχοι κ.ο.κ.. Ὁ προηγούμενος ναός, ἀλειτούργητος ἐπὶ 25 χρόνια, μετὰ ἀπό τῆς μεγάλης δομικῆς ζημιᾶς πού εἶχε ὑποστεί, ἴσως εἶχε ἀποφιλωθεῖ σέ ὑλικά δομῆς. Πιό πιθανό εἶναι νά προστέθηκαν νέοι ξύλινοι κίονες καί νέα στέγη, καί κτίσθηκαν ἀπό τήν βάση ἢ συμπληρώθηκαν οἱ παλαιοὶ τοῖχοι, δόθηκε περισσότερο ὕψος. ἢ νά προστέθηκε νάρθηκας. Στά μέσα τοῦ 19ου αἰ. ἄνοιξαν νέα, πολὺ πιό φωτεινά παράθυρα, ὅπως ἀποτυπώθηκε φωτογραφικῶς.

3. Ὁ ἴδιος ὁ Διονύσιος Καλλιάρχης δίνει ἐν συνόψει μία ἔκφραση τοῦ ναοῦ ὅπως τόν εἶχε συλλάβει καί τόν ὑλοποίησε [Οἰκονόμου, *Ἐπιστολαὶ Διαφόρων*, 541, ἀρ. 256/21 Ἀπρ. 1794: ἐπιστολὴ πρὸς τόν Γαρδικίου Παῖσιο]: «...οὗ τινος (ἁγίου Ἀχιλλίου) ὁ θεῖος σπῆκος ἀνεγίγερτο θεῖα συνάρσει, καὶ βοηθείᾳ ἐν εὐρυχωρίᾳ καὶ καλλωνῇ τινι καθὰ ἡ φήμη κ' αὐτῇ παρέδοτο, καὶ οὕτως ἔχει ἀναμφιβόλως». Αἴτιον δέ τῆς ἀνεγέρσεως ταύτης... λέγειν τὸν... θεόν». Ὁ ναός ἔγινε μεγα-

¹¹⁶ Παπαθεοδώρου, «Ἡ Λάρισα στά χαρακτηριστικά», σσ. 77-81.

¹¹⁷ Κωνσταντῖνος Οἰκονόμος, *Λόγοι ἐκκλησιαστικοὶ ἐκφωνηθέντες ἐν τῇ γραικῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Ὁδησσοῦ κατὰ τό αὐκᾶ-αὐκᾶ ἔτος*, Ἐν Βερολίνῳ, 1833, σσ. 25-26.

λύτερος, καθ' ὕψος καὶ ἴσως καὶ κατὰ μῆκος [Οἰκονόμου, *Ἱστορική τοπογραφία*, σ. 167: «...τὴν ἔκτισαν πολὺ μεγαλητέραν, καὶ εὐμορφότεραν, ὥραιότεραν: ἀπὸ τὴν πρώτῃν...». Ἀμβρόσιος: κτιτορική ἐπιγραφή βλ. Οἰκονόμου, *Ἱστορική τοπογραφία*, σσ. 168-169, στχ. 26-28: «*Ναὸν Λαρίσσης κάλλιστον καὶ μείζονα κτισμένον...*», *Φαρμακίδης*, σ. 190]. Ἡ λειτουργία τοῦ ναοῦ διαδόθηκε ἀμέσως στό ἐξωτερικό: σέ ἐπιστολή Γεωργίου Αὐξεντιάδη-Ζουπανιώτη πρὸς Κωνσταντῖνο Κούμα, Λάρισα [Οἰκονόμου, *Ἐπιστολαὶ Διαφόρων*, 20 (ἄρ. 14/24 Ἰουλ. 1794)]: «...Υπερεχάρην διὰ τὴν τελείαν οἰκοδομὴν τοῦ ἐν Λαρίσσει ναοῦ τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλείου».

Καταγράφεται ἐξωτερική θύρα εἰσόδου [Κονομάτης, *Ἐπιστολαὶ Διαφόρων*, σσ. 362, 366]. Διέθετε τρία κλίτη, μέ κεντρική θύρα στό Ἱερό Βῆμα (Ὁραία πύλη) [Κονομάτης, σ. 361], δεξιά θύρα Ἱεροῦ [Κονομάτης, σ. 362]. Τό μεσαῖο κλίτος ἦταν ὑπερυψωμένο μέ ξύλινη δόριχτη στέγη, κεραμοσκεπή, στά πλάγια κλίτη μονόριχτη, καταλήγοντας σέ ἀέτωμα στό δυτικό καὶ ἀνατολικό ἄκρο. Φωτισμός ὑπῆρχε μέ τέσσερα παράθυρα τοῦ μεσαίου κλίτους. Τά κλίτη χωρίζονταν μέ ξύλινες κολόνες [Α. -Ν. Didron (1839)]: «ἔχει μεγάλο μῆκος χωρὶς ὁμῶς θόλους καὶ παράθυρα, ἐνῶ καὶ τὰ τρία κλίτη της χωρίζονται μέ ξύλινες κολόνες»¹¹⁸. Οἱ κίονες (6 ζεύγη, σύνολο 12, χωρίζοντας τὰ κλίτη) [Uspenskij, σ. 252] ἦταν ξύλινοι, κι ἀνάμεσα ὑπῆρχαν ὠοειδῆ μετάρια μέ εἰκόνες τῶν 12 Ἀποστόλων¹¹⁹. Ἐξ αὐτοῦ προκύπτει ὅτι δέν ὑπῆρξαν μαρμάρινοι κίονες ἀπὸ τὸν προηγούμενο ναό. Τό δάπεδο βρισκόταν 3-4 σκαλοπάτια πῶς κάτω [Φαρμακίδης, σ. 190], ἴσως λόγῳ περιορισμοῦ ἀπὸ τὸν ἱερό ἰσλαμικό νόμο. Ἐκτός ἂν καὶ λόγῳ παλαιότητας τοῦ ναοῦ, ἔγινε προσθήκη σὺν τῷ χρόνῳ νέων στρωμάτων στό γύρω ἔδαφος. Ὑπῆρχαν: ἐπισκοπικός θρόνος [Κονομάτης, σσ. 361, 364. Uspenskij, σ. 252], στασίδι γιὰ ἐπισήμους δίπλα στὸν θρόνο, καθίσματα [Holland, σ. 126], ἄμβωνας [Holland, σ. 126]. Οἰκονόμου, *Ἐπιστολαὶ Διαφόρων*, σ. 356 (ἄρ. 202). Κονομάτης, σσ. 362, 365], χοροὶ ψαλτῶν [Κονομάτης]. Οἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου παραγγέλθηκαν ἀπὸ τὸν Καλλιάρχη ἀργότερα ἀπὸ τὴν Μόσχα [Uspenskij, σ. 248]. Τό τέμπλο ἦταν ξυλόγλυπτο¹²⁰ [Uspenskij, σ. 248 μέ εἰκόνες ἐκ Ρωσίας], Ὁραία πύλη καὶ πλάγιες θύρες εἰσόδου στό Ἱερό [Κονομάτης, σ. 362. Uspenskij, σ. 253], ἀγία τράπεζα [Holland, σ. 127]. Τοιχογραφίες

¹¹⁸ Ἀλέξανδρος Χ. Γρηγορίου, «Τὸ ταξίδι τοῦ Adolphe Napoleon Didron στὴ Θεσσαλία (1839)», *ΘΗΜ*, 59 (2011), σσ. 305-320.

¹¹⁹ Παπαθεοδώρου, «Ναὸς Ἀγίου Ἀχιλλείου», ὁ.π., 126-127.

¹²⁰ Παλιούγκας, ὁ.π., Α', σ. 196.

δέν πρέπει νά ἔγιναν, διότι κανονικά θά τό ἀνέφεραν οἱ περιηγητές. Ἡ βασιλική ἦταν μακρόστενη [Uspenskij, σ. 248. πρβλ. φωτογραφίες: *Παλιούγκας*, σποράδην]. Εἶχαν προστεθεῖ κάποια τμήματα, ὅπως νάρθηκας [Uspenskij, σ. 249]: πρόσφατη προσθήκη, γυναικωνίτης [Uspenskij, σ. 249: «προσθήκη γυναικωνίτη» ἢ ὑπερῶα μέ τόν γυναικωνίτη [Uspenskij, σ. 252]: «Οἱ γυναῖκες προσεύχονταν στόν γυναικωνίτη τους, κατασκευασμένο πάνω στίς κολόνες τοῦ ναοῦ, κρυμμένες ἀπό τά ἀντρικά βλέμματα, πίσω ἀπό τά διαμπερῆ πυκνά κιγκλιδώματα», στό δυτικό μέρος¹²¹. Εἶχε καφασωτό διάφραγμα, προορισμένος γιά γυναῖκες [Holland, σ. 128]: ἐξώστης¹²². Ὑπῆρχαν μεταγενέστερα παράθυρα (μάτι-βλέφαρα: φυλλόσχημα παράθυρα ἐκατέρωθεν ἑνός ὠοειδοῦς) (δυτική-ἀνατολική πλευρά) τῶν μέσων τοῦ 19ου αἰ., περί τό 1856, ὅταν ἀναφέρεται συγκρότηση ἐπιτροπῆς τό 1856, 25 Μαΐου, γιά τήν ἀνακαίνιση τοῦ ναοῦ¹²³. Ἡ ἀπόφαση γιά ἐκτέλεση ἐπιπλέον ἐργασιῶν στά μέσα τοῦ 19ου αἰ. σχετίζεται μέ τό γεγονός ὅτι εἶχαν χαλαρώσει οἱ περιορισμοί τῶν Ὀθωμανῶν¹²⁴. Ἐπομένως, οἱ ὑπάρχουσες φωτογραφίες σέ ἀπό μακράν ἐστίαση δέν σημαίνει ὅτι ἀποτυπώνουν τόν ναό ὅπως ἀκριβῶς ἦταν τό 1794. Ὁ ναός ἦταν σκοτεινός στό ἐσωτερικό [Holland, σ. 126]. Ὑπῆρχε ἐξασφαλισμένη κάποια «*φωτοχυσία*» (μέ χορό): [*Κονομάτης*, σσ. 361, 363 & 364: λαμπάδες]. Ὁ Ἀργ. Φιλιππίδης (1815) σημειώνει γιά τήν Λάρισα «...τό ἴδιον χρόνον [1811] ἦλθεν ἕνας λαῖλαψ καί ἐγκρέμνισεν δώδεκα τζαμιά καί τήν καμπάνα τοῦ ναοῦ τῆς πολιτείας... ἐκκλησίας»¹²⁵.

Κατά τήν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὁ ναός μετετράπη ἀμέσως σέ ὀπλοποθήκη [Κώδικας Ἀγίου Ἀχιλλίου φ.29β, φ.31β, φ.35β]: Τό 1822, 12 Ἰουνίου, μεταφέρθηκαν πολεμοφόδια γιά σχεδόν τέσσερα χρόνια. Στίς 22 Ἰουνίου 1827, ἀνοίχθηκε καί πάλι, καί ἔγιναν ἐπισκευές¹²⁶.

¹²¹ *Παλιούγκας*, ὁ.π., Α΄, σσ. 194-195. Παπαθεοδώρου, «Ναός Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σ. 127.

¹²² *Παλιούγκας*, ὁ.π., Α΄, σσ. 104-105. Παπαθεοδώρου, «Ναός Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., 127.

¹²³ *Φαρμακίδης*, ὁ.π., σσ. 191-192: «*Ἐν ἔτει 1856 Μαΐου 25 ἡμέρα Παρασκευή δι' ὑπομνήματος διωρίσθησαν ὑπό τῶν ἐπιτρόπων τῆς ἐκκλησίας... ὡς ἐπιστάται διά τιν ἐπισκευήν τῆς ἐκκλησίας...*».

¹²⁴ Γ. Γουργιώτης, *Σχεδιάσμα Ἱστορίας τοῦ Ναοῦ*, ὁ.π., σ. 11. Παπαθεοδώρου, «Ναός Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σσ. 123, 124. Πρβλ. Ἔφη Ἀλαμάνη, «Τό Τανζιμάτ καί οἱ ἐπιπτώσεις του στή ζωή τῶν κατοίκων τῆς Θεσσαλίας», *Θεσσαλικά Χρονικά*, ΙΓ'(1980), σσ. 409-427, μέ ἀναφορά στίς ἐπιπτώσεις στήν κοινωνία καί πολεοδομία.

¹²⁵ Θεοδόσης Σπεράντσας, *Τά περισωθέντα ἔργα τοῦ Ἀργυρίου Φιλιππίδη, Μερική γεωγραφία - Βιβλίον Ἠθικόν*, Ἀθῆναι 1978, σ. 118.

¹²⁶ Παῦλος Λάλος, «Ἱστορικά καί ἄλλα γεγονότα μέσα στόν κώδικα τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου τῆς Λάρι-

Τό Παρεκκλήσιο [Οικονόμου, *Ιστορική τοπογραφία*, σ. 169] τοῦ Ἁγίου Βησσαρίωνα [Φαρμακίδης, σ. 190], γίνεται γνωστό ἀπὸ ἐπιγράμμα τοῦ Σταγῶν Παΐσιου, ὅπου ὁμῶς δὲν φέρεται ὡς ἀφιερωμένο στὴν μνήμη τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος¹²⁷. Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα ὅτι ὑπῆρχε πιὸ πρὶν, στὸν πρῶτο ναό, ἀλλὰ καὶ πάλι δὲν σημαίνει ὅτι ὁ ἱεράρχης τῆς Λάρισας ποὺ εἶχε ἀνακηρυχθεῖ ἅγιος τὸ 1553¹²⁸ ἀποκλείεται νὰ ἐτιμᾶτο στὸν ἐφέστιο ναό τῆς Μητροπόλεως εἴτε σὲ ἀνεξάρτητο παρεκκλήσιο εἴτε στὸν κυρίως ναό¹²⁹.

3.2. Κτιτορικές Ἐπιγραφές: ἐγκώμιο στὸν Διονύσιο Καλλιάρχη

Τό κτιτορικό ἔργο τοῦ Διονυσίου κατατίθεται σὲ μερικά ἐπιγράμματα ποὺ σύμφωνα μὲ τὸν Ἰωάννη Οἰκονόμο (*Ιστορική τοπογραφία*) ὑπῆρχαν στὸν ναό¹³⁰.

Στὸ ἐπιστύλιο θύρας εἰσόδου («ἀνώφλιον τῆς ἔξω πόρτας») ὑπῆρχε τὸ ἐπιγράμμα [6 στίχοι σὲ ἱαμβικό δωδεκασύλλαβο] τοῦ «*ιερέως καὶ οἰκονομοδιδασκάλου*» Ἰωάννη (Πέξαρου) (1749-1806)¹³¹. Σὲ τέτοια θέσι σὲ κοινὴ θέα ἔξωθεν οἱ ἐπιγραφές εἶναι σκαλισμένες στὸ πέτρινο συνήθως ἀνώφλι κι ὄχι σὲ τοιχογραφία. Ὁ ποιητὴς ἀναφέρει ὅτι ὁ ναός τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ἔγινε «*βουλῇ Θεοῦ*», μετ' ἐγκρίσι «*ὑψήφω βασιλέως*» (τοῦ σουλτάνου), τὴν ἀπόφασιν (συμψηφία) τῶν

σας», *Ἡ Λάρισα τῆς περιόδου 1810-1881*, 65-73, σσ. 68-70. Ὁ Κώδικας (Μουσείου Μπενάκη, Συλλογὴ Κυριατῆ ἀρ. 15) (1810-1881) ἐμφανίζει κενὸ στά 1822-1825, ὅπως καὶ τὸ 1827, βλ. Κόντη, ὁ.π., σσ. 186, 188 (σημ. 12). Τὸ 1825 πέρασε ὁ Ἀγγλὸς ταγματάρχης D' Archy Bacon., βλ. Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ὁ.π., σ. 267.

¹²⁷ Παλιούγκας, «Τοπογραφικά», ὁ.π., σ. 36. Παλιούγκας, ὁ.π., Α', σσ. 195-196, 199-200. Παπαθεοδώρου, «Ναός Ἁγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σ. 128.

¹²⁸ Γιά τὴν ἀναγόρευσι τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνα σὲ ἅγιο βλ. Δ. Σοφιανός, «Ὁ Παχώμιος Ρουσᾶνος συντάκτης τῶν ὑμνογραφικῶν καὶ ἀγιολογικῶν κειμένων τοῦ ἁγίου Βησσαρίωνος μητροπολίτου Λαρίσης καὶ κτίτορος τῆς Ι. Μονῆς Δουσίκου», *Πρακτικά Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ «Παχώμιος Ρουσᾶνος», 450 χρόνια ἀπὸ τὴν κοίμησίν του, (+1553)*, Ἱερὰ Μητροπολις Ζακύνθου καὶ Στροφόδων, Ἀθήναι 2005, σσ. 421-436, 422, 426-427.

¹²⁹ Ὑπάρχουν δυνατότητες σύγκρισις τοῦ μητροπολιτικοῦ συγκροτήματος μὲ τὸ ἀντίστοιχο συγκροτήμα τῶν Τρικάλων, στὸν ναό τοῦ Ἁγίου Στεφάνου, ὅπου ἐντοπίζεται ὁ ἀρχικός λατρευτικός χώρος ἀφιερωμένος στὸν ἅγιο Βησσαρίωνα καὶ ταυτόχρονα σχολή, βλ. Στ. Γουλούλης, «Σύναξι τῶν ἁγίων Ἑπτὰ Ἀρχιεπισκόπων Λαρίσης. Ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Νεόφυτος Β' (1550-1569) καὶ ὁ μητροπολιτικός ναός τοῦ Ἁγίου Στεφάνου Τρικάλων, Πέτασος 2, Ἐκκλησία καὶ τέχνη στὴ Θεσσαλία τὸ 16ο αἰῶνα. Πρακτικά ἐπιστημονικῆς Συνάντησις, Διαχρονικό Μουσεῖο Λάρισας, 2019, σσ. 21-36.

¹³⁰ Οἰκονόμου, *Ἐπιστολαὶ Διαφόρων*, ὁ.π., σσ. 167-169. Παπαθεοδώρου, «Ναός Ἁγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σσ. 124-125.

¹³¹ Παπαθεοδώρου, «Ναός Ἁγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., 125.

«Κυρίων» (χωρίων: *Μιχ. Λαφαζάνης*), τίς «φροντίδες» τοῦ ἀρχιερέα Διονυσίου, καί τήν «προθυμία» (συμμετοχή) τοῦ λαοῦ. Στό τέλος εὐχεται νά υπάρξουν («γένοντο») σέ ὅλους «γέρα ἄξια ἀμοιβῆς» [*Ιστορική τοπογραφία*, σ. 167]¹³². Δέν ἀναφέρεται χρονολογία, ἐφόσον ἡ κανονική κτιτορική ἐπιγραφή εἶναι σέ ἐπίγραμμα στόν κυρίως ναό.

Στόν κυρίως ναό τά ἐπιγράμματα εἶναι τοῦ Ἀμβροσίου Τρίκκης (1764-1796) [*Ιστορική τοπογραφία*, 167-169]¹³³. Ὁ Οἰκονόμου [σ. 167] σημειώνει: «Μέσα εἰς τήν ἐκκλησίαν πρὸς τόν μητροπολίτην Διονύσιον. Τοῦ Τρίκκης Ἀμβροσίου»:

1. Τό 1ο ἐπίγραμμα (τετράστιχο) σέ ἀνακρεόντειο στίχο ἀφιερωμένο στόν «κύδιστο Διονύσιο», τόν ὁποῖο ἔρχεται νά τιμήσει ὁ «πολιοῦχος Ἀχίλλιος... ὑπερθεν / ἥκει σοί κομίσων ἄξια καί τά γέρα».

Ἀκολουθοῦν ἄλλα δύο τρίστιχα (σέ ἱαμβικό 12σύλλαβο) ἀναφερόμενα στόν ναό:

2. Τό 2ο ἐπίγραμμα (1ο τρίστιχο) εἶναι θεολογικό σχόλιο καί ἀναφέρεται στήν Κιβωτό της Διαθήκης τοῦ Ἰσραήλ, τήν ὁποία εἶχαν ἀποσπάσει οἱ Φιλισταῖοι μετὰ ἀπό ἦττα ὑπὸ τοὺς Ὀφνί καί Φινεές, υἱούς τοῦ ἀρχιερέα Ἡλί (Α΄ Βασ. 4, 1-11): «Ὅρᾳς κιβωτόν πῶς Κηδάρ ἐστί: μέσον;» Ἡ Κιβωτός εἶχε τοποθετηθεῖ στό «μέσον» Κηδάρ, στόν ναό τοῦ θεοῦ Δαγῶν στήν Ἀζωτο. Ἀλλά τήν ἐπόμενη τὸ πρῶτ' εἶδαν τὸ εἶδωλο πεσμένο [Α΄ Βασ. 5, 1-6: «Δαγῶν πεπτωκὼς ἐπὶ πρόσωπον αὐτοῦ ἐνώπιον τῆς Κιβωτοῦ τοῦ Θεοῦ»]. Ὁ στιχουργὸς τονίζει ὅτι ὁ Δαγῶν κατέστη «πρὸ αὐτῆς... πτώμα ξένον». Τελικά, στήν βιβλική ἱστορία, ἐπειδὴ ἡ χώρα γέμισε ποντίκια καί συναφῇ προβλήματα σέ γειτονικούς τόπους (παραπέμπει σέ ἀνάλογο φαινόμενο στοὺς ἀγρούς τῆς πεδινῆς Θεσσαλίας ;), ἡ Κιβωτὸς μεταφέρθηκε ἄλλοῦ.

3. Τό 3ο ἐπίγραμμα (2ο τρίστιχο) εἶναι ἔπαινος γιὰ τὸ κάλλος τοῦ ναοῦ, ἀποτέλεσμα τῆς χάρις τοῦ κτίτορα Διονυσίου Βυζαντίου.

Τὸ δίδυμο τῶν τριστίχων πρέπει νά εἶναι σέ ἀντιστακτική λειτουργία μεταξὺ τους: α) Στό 1ο τρίστιχο: σκιαγραφεῖται ἡ μοῖρα τῆς Ἐκκλησίας νά γίνει ὑπο-

¹³² Πρβλ. *Λαφαζάνης*, ὅ.π., σ. 143.

¹³³ Βλ. ὑπόμνημα ἐκλογῆς τοῦ Τρίκκης Ἀμβροσίου, 2 Ἀπρ. 1764, βλ. *Καλούσιος*, ὅ.π., σσ. 58-59. Κ. Σπανός, «Τὰ ὑπομνήματα ἐκλογῆς ἔξι ἐπισκόπων τοῦ Γαρδικίου (1707-1860)», *ΘΗΜ*, 26 (1994), σσ. 209-221. Björnsthål, ὅ.π. σ. 69. Εὐ. Σκουβαράς, «Μητροπόλις Τρίκκης καὶ Σταγῶν», *ΘΗΕ*, 11 (1967), σ. 858. Ἐπίσης γιὰ τήν παραίτηση τοῦ Τρίκκης Ἀμβροσίου, 6 Ἰουνίου 1796), βλ. *Καλούσιος*, ὅ.π., σ. 109.

τελής στο Ίσλαμ, αλλά ως Κιβωτός¹³⁴ τοῦ Γένους δέν δεσμεύεται. Ὁ ναός τῆς Λάρισας μέ τήν νέα κιβωτό Κυρίου ἔχει τόν ἀναπρεπτικό ρόλο πρὸς τόν ναό καί τό εἶδωλο ἑνὸς νέου Δαγών, μιά μάχη πρὸς ὃ,τι κακὸ ἐκπροσωποῦσε ἡ ἐξουσία (ἡ ὀθωμανικὴ ἢ ὁμάδα Ὀθωμανῶν, ὅπως αὐτῶν ποὺ κατέστρεψαν τόν ναό;). Ὁ ἐκ Μηλεῶν Πηλίου Ἀργύρης Φιλιππίδης χρησιμοποιοῖ τόν ὄρο: τὰ τέκνα *Κηδάρ* (παιδιά Ὀθωμανῶν), τὰ ὁποῖα ἐπιηρεάζουν κακῶς, ἔχοντας παρέα τὰ παιδιά τῶν Χριστιανῶν Λαρισαίων [Σπεράντζας, σ. 120]: «...νά διδάξη πρῶτον τοὺς υἱοὺς σας... νά λείρουν εἰς τό μετέπειτα τήν συναναστροφὴν τῶν υἱῶν Κηδάρ». Πιθανόν ὁ Ἀργ. Φιλιππίδης, ποὺ ἐπαινεῖ πολὺ τόν Διονύσιο Καλλιάρχη γιὰ τόν ναό ποὺ ἔκτισε, νά διάβασε τό ἐπίγραμμα-καλυμμένο μανιφρέστο. Ἡ Κιβωτός τοῦ Θεοῦ εἶναι αἰχμάλωτη στὸν ναό τοῦ Δαγών, ἀλλὰ τό εἶδωλό του κατακρημνίζεται, ἥδη εἶναι ἐλεύθερη. β) Στό 2ο τρίστιχο: τό κάλλος τοῦ ναοῦ, ἀποτέλεσμα τῆς πνευματικῆς χάριτος τοῦ κτίτορα Διονυσίου Βυζάντιο (Καλλιάρχη), προοιωνίζεται νά ἀποκαταστήσει τήν ἀσχήμια καί ἀταξία.

Τό πίο σημαντικό εἶναι τό κτιτορικό ἐπίγραμμα 46 στίχων «τοῦ ἰδίου» (Ἀμβροσίου) σέ ἱαμβικούς 15σύλλαβους ὁμοιοκαταληκτοὺς (πλὴν τοῦ 44ου στίχου ποὺ ἔχει 14 στίχους) «ὡς ἀπὸ μέρους τοῦ μακαρίτου πρώην Λαρίσσης Κυρίου Μελετίου»: εἶναι δραματοποιημένο, μέ ὁμιλοῦντα τόν μακαριστό πλέον Μελέτιο Γ', θεῖο τοῦ Διονυσίου Καλλιάρχη. Οἱ πρῶτοι 38 στίχοι εἶναι ποιητικὴ κατασκευή, μία μονωδία ποὺ καταλήγει νά εὔχεται στὸν Θεό ὑπὲρ τοῦ ἀνεπιοῦ του. Οἱ ὑπόλοιποι ὀκτώ εἶναι: ἡ ἀφιέρωση τοῦ Ἀμβροσίου στὸν Διονύσιο (4), καί ἡ κτιτορικὴ ἐπιγραφή (4). Δίδονται πληροφορίες:

Α. Εἰσαγωγή: Ἡ καταστροφὴ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ (στχ. 1-8): Θρῆνος τοῦ Μελετίου γιὰ τόν ναό σάν νά ἦταν ἥρωας ἀρχαίας τραγωδίας, διὰ «συμφορᾶς»: «*Εὗρον αὐτόν*» (τόν παλαιό ναό) «ὡς ἄμπελον εὐκληματοῦσαν πάνν», νέος ὢν ἀρχιερεὺς (στχ. 4). Ὁ ναός αὐτός δέν ἦταν σημαντικός (στχ. 2: «*ναοῦ δέν βλέπω κάλλος*»). Δέν πρόλαβε νά χαρεῖ τόν ἀρχικό ναό ποὺ «*κατεδαφίστηκε*» (ὑπερβολή) (στχ. 6-8: «*κατὰ γῆς τόν ρίπτουσι... / ἀλλόφυλοι μετὰ θυμοῦ πολλοῦ οἱ ἐν Λαρίσση / παῖδες σχεδὸν καὶ νήπια...*» (μᾶλλον γενίτσαροι).

Β. Διήγηση Μελετίου α': Ὑπῆρξε ἀποτυχημένη προσπάθεια ἀνακαίνισης ἀπὸ τόν Μελέτιο (στχ. 9-17): «*Επάσχισα δι' ἀνακαινισμόν μέ ὅλας τὰς δυνάμεις, / ἀλλ' εἰς κενόν οἱ κόποι μου, φευ! τῆς πολλῆς δαπάνης!*». Ἐδῶ ἀναφέρεται σέ

¹³⁴ Ἡ Κιβωτός τοῦ Ναοῦ τῶν Ἑβραίων ἀξιοποιήθηκε εἰδικά σπὴν παλαιολόγειο εἰκονογραφία, θεωρούμενη ὡς σύμβολο τοῦ κράτους τοῦ Θεοῦ.

ἔξοδα πληρωμῆς σέ ἀξιωματούχους (μπαζίσι). Ὅμως ὑπῆρχε πόλεμος Ρώσων καί Ὁθωμανῶν (στχ. 11-12), κανεῖς δέν τόν πρόσεχε, ὅποτε μετέβη στήν Κων/πολη καί ὑπέβαλε παραίτηση.

Γ. Διήγηση Μελετίου β΄: Ἐπιτυχίς προσπάθεια τοῦ ὀμιλοῦντος νά πείσει τόν Διονύσιο, «ἀνεψιόν φίλτατον ἐπ’ ἀδελφῇ καί εἶχον / χρηστάς ἐλπίδας νά κτισθῇ ναός ἐκ θεμελίων» (στχ. 18-20) μέ τήν συνδρομή καί τόν ζήλο τοῦ Διονυσίου καί τοῦ «εὐγενοῦς πατρός αὐτοῦ ἐμπείρου» (στχ. 21-22). Ἀλλά τότε τόν ἐκάλεσε ὁ Θεός πρῖν κτισθῇ ὁ ναός: ἀπό τās «σκηνάς τās μελλούσας» βλέπει «ἄνωθεν... ἐγνηγεμένον ναόν... κάλλιστον καί μείζονα... καί σύν αὐτῷ οἰκοδομάς, τās περίξ γενομένας εἰς χρῆσιν τῶν ἐν τῷ ναῷ λειτουργῶν τεταγμένας» (23-28).

Δ. Διήγηση Μελετίου γ΄: Εὐχί (στχ. 29-38): Ὁ Μελέτιος εὐχεται στόν Θεό ὑπέρ τοῦ Διονυσίου καί τῆς οἰκογενείας του, γιά τή στερέωση εἰς τόν αἰῶνα τοῦ ναοῦ, ἀλλά καί νά φυλάττει τήν ποίμνη του.

Ε. Ἐπίλογος: Ἀφιέρωση τοῦ Ἀμβροσίου καί κτιτορική ἐπιγραφή (39-46): ἀφιερώνει σέ α΄ τετράστιχο τούς στίχους στόν κτίτορα Διονύσιο, καί σέ β΄ τετράστιχο τήν χρονολογία τῆς ἀνακαίνισης (5 Μαρτίου 1794) μέ τή βουλή τοῦ Θεοῦ καί τό «χατζερέφιο» (χάτι σερίφ) τοῦ σουλτάνου¹³⁵. Στόν στίχο 4 παραθέτοντας ὕμνο στόν κτίτορα τοῦ ναοῦ Διονύσιο καί, στό τέλος, τήν κτιτορική ἐπιγραφή μέ τήν χρονολογία 5 Μαρτίου 1794, πού εἶναι ἡμέρα τῆς ἑναρξης καί ὄχι λήξεως ἐργασιῶν (Μ. Σάββατο): «Ἀνεκαίνισθη ὁ ναός ἐκ βάθρων Ἀχιλλίου / Ἔτος επτακοσιοστοῦ <καί> χιλιοστοῦ ἀγίου / Τετάρτου ἐνενηκοστοῦ, τῇ πέμπτῃ τοῦ Μαρτίου / Νεύσει Θεοῦ καί ἀνακτος διά χατζερεφίου»¹³⁶.

Παρακλήσιο: Ἀκολουθεῖ τετράστιχο ἐπίγραμμα [«Ἄλλο μέσα εἰς τό Παρακλήσιον...»] πού ἔγραψε ὁ Παῖσιος (Β΄) ἐπίσκοπος Σταγῶν (1784-1808)¹³⁷. Ἀναφέρεται ὁμως στόν ναό ὡς ἔργο τοῦ Διονυσίου Βυζαντίου (Καλλιάρχη), γιά τόν ὁποῖο εὐχεται νά εἶναι στερεός «εἰς τέλος» [Οἰκονόμου, *Ιστορική τοπογραφία*, σ. 169]. Πιθανόν εἶναι ἕνα ὑπονοούμενο ὅτι κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα, ἡ δέ ἐπικοινωνία στούς δύο χώρους ἦταν ἄμεση. Δηλαδή τό παρακλήσιο δέν ἦταν ἀνεξάρτητο.

¹³⁵ Παπαθεοδώρου, «Ναός Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σ. 115.

¹³⁶ Ἡ κτιτορική ἐπιγραφή, ἂν ὑπῆρχε σέ κάποιο σημεῖο, θά μπορούσε νά ἀποκατασταθεῖ (ὡς πρότυπο) ὡς ἑξῆς: «Ἀνεκαίνισθη ἐκ βάθρων ὁ (θεῖος καί πάνσεπτος;) ναός τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου + νεύσει Θεοῦ καί διά χατζερεφίου ἀνακτος + τῇ πέμπτῃ Μαρτίου ἔτους επτακοσιοστοῦ χιλιοστοῦ ἐνενηκοστοῦ τετάρτου». (Ἡ «ἐν ἔτει...»).

¹³⁷ Γιά τόν Παῖσιο Σταγῶν βλ. Σπυρίδων Βλιώρας, «Παῖσιος Β΄: ὁ δραστήριος καί φιλεκπαιδευτικός Κλινοβίτης ιεράρχης τῶν Σταγῶν», *ΘΗΜ*, 82 (2022), σσ. 257-280.

Τά ἐπιγράμματα τοῦ Ἀμβροσίου Τρίκκης εἶναι ἀπόδοση τιμῆς πρὸς τὸν κτίτορα Διονύσιο, πού τοῦ ἀπονέμουν ἀφ' ἑνός ὁ ἅγιος Ἀχιλλίος, ἀφ' ἑτέρου ὁ μακαριστός Μελέτιος, θεῖος τοῦ Διονυσίου (ὁ πρῶτος καί ὁ τελευταῖος στὸν κατάλογο τῶν ἀοιδίμων ἀρχιεπισκόπων Λαρίσης). Βλέπει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ καὶ χαίρεται ἡ ψυχὴ του γιὰ τὸν ἀνεπιό του καὶ τὸ ἐπιτευχθέν ἔργο. Ἐνα «ὀλόσωμο πορτρέτο» τοῦ Διονυσίου Καλλιάρχη σύμφωνα μὲ τὸν Ρῶσο περιηγητὴ Porfyrīi. Uspenskij [σσ. 148-149] ἦταν εἰκόνα ἀναρτημένη («κρέμεται») στὸν νότιο τοῖχο κοντὰ στό Ἱερό Βῆμα.

Οὔτε ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμος οὔτε ἄλλος ἀναφέρει νὰ ὑπῆρξαν τοιχογραφίες καὶ ἴσως ποτέ δὲν ἔγιναν. Τό χρονικὸ διάστημα τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ ἦταν ἐλάχιστο, μὲν ἓνας μῖνας [Ἰάκωβος Βαλβαμᾶ /Μάγνης, σσ. 10-11. *Ἰω. Οἰκονόμου*, σ. 167]. Τό μεγάλο ἐπίγραμμα, ὅπως καὶ τὰ ἄλλα μικρότερα, θὰ ἦταν «ζωγραφισμένα»¹³⁸ σὲ πίνακες ἢ σὲ ξυλόγλυπτα. Ὁμοίως οἱ εἰκόνες τέμπλου ἔγιναν ἀργότερα μὲ παραγγελία τοῦ Διονυσίου Καλλιάρχη ἀπὸ τὴν Μόσχα τὸ 1802 [*Uspenskij*, σσ. 248-249. πρβλ. *Φαρμακίδης*, σσ. 193-194]¹³⁹.

Μετά ἀπὸ 25 χρόνια (1/4 αἰῶνα) ἐπετεύχθη, χάρι καὶ στὸν κύκλο γνωριμιῶν πού εἶχε ὁ Διονύσιος Καλλιάρχης στὴν Κων/πολη, νὰ δοθεῖ ἔγκριση ἀναστήλωσης τοῦ ναοῦ. Ἡ κατασκευὴ τοῦ νέου ναοῦ συμπίπτει μὲ μία πιὸ εὐνοϊκὴ πολιτικὴ τοῦ φιλελεύθερου σουλτάνου Σελήμ Γ' (1789-1807) πού εἶχε ἀποτέλεσμα τὴν ἀνέγερση ναῶν στό Ὄθωμανικὸ κράτος. Ἡ, ὅπως σημειώνει ὁ Κ. Κούμας, «ποτέ δὲν ἐκτίσθησαν εἰς τὴν Τουρκίαν καὶ τόσαι περικαλεῖς ἐκκλησίαι, ὡς ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Σελίμ»¹⁴⁰.

Ὁ ναὸς οὐσιαστικὰ ἐγκαινιάστηκε τὸ Μεγάλον Σάββατο τοῦ 1794, προσλαμβάνοντας ἀνάλογο συμβολισμό, τὴν ἀνάστασι τῆς τοπικῆς κοινωνίας. (Ἄν κατέστη δυνατὴ τελετὴ ἐγκαινίων, θὰ προστέθηκε στό βεβαρυμένο πρόγραμμα τῶν ἡμερῶν).

Περιγραφή τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ ναοῦ ὑπάρχει σὲ ἓνα ποιητικὸ κείμενο (ὄνειρο) τοῦ Χριστοδούλου Κονομάτη, σὲ ἐπιστολὴ [Οἰκονόμου, *Ἐπιστολαὶ Διαφύρων*, σσ. 360-369 (ἀρ. 203 / 7 Φεβ. 1819)] τοῦ στὸν Ἰωάννη Οἰκονόμου καὶ τοὺς φίλους του στὴν Λάρισα. Γιὰ πρώτη καὶ μοναδικὴ φορὰ, ἴσως, περιγράφεται

¹³⁸ Παπαθεοδώρου, «Ναὸς Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σσ. 124-125.

¹³⁹ Παπαθεοδώρου, «Ναὸς Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σ. 127, σημ. 68.

¹⁴⁰ Κούμας, ὁ.π., 118-119. Λαφαζάνης, ὁ.π., σ. 118.

ζωντανή μετάδοση λειτουργίας αλλά ως σουρεαλιστική σάτιρα στο έσωτερικό του Αγίου Αχιλλίου: χειροτονία και λιποθυμία σπανού άρχιερέα, «ξελαρύγκιασμα» του ιεροψάλτη, υπερρεαλιστικές σκηνές μέ επέμβαση ιατρών, γάμος ήλικιωμένου. Δρῶντες ήθοιοιόί είναι οί Λαρισαίοι φίλοι του. Τήν λειτουργία τελεί ανώνυμος Μεγάλος Άρχιερεύς, ό όποίος πρέπει νά είναι ό ίδιος ό κτίτορας του ναού Διονύσιος Καλλιάρχης, ως γέρων μητροπολίτης, τόν όποιο έγκαίνιασε πρό 25 έτών (1794-1819)¹⁴¹. Δηλαδή ό συγγραφέας καλεί ποιητικά τόν μητροπολίτη που έγκαίνιασε τόν ναό τό 1894 νά συμμετάσχει σέ μιá μεγάλη επέτειο, νά κρίνει τόν ένδιάμεσο χρόνο. Πέρα από τήν εικόνα του κτίτορα μητροπολίτη Διονυσίου [*Uspenskij*, σ. 248], τά επιγράμματα του νέου ναού τόνιζαν τήν ιδιότητα αυτή. Τόν ίδιο καλούνται νά τιμήσουν ό άγιος Αχιλλίος και ό μακαριστός προκάτοχός του Μελέτιος ως εκπρόσωποι του χορού τών ιεραρχών Λαρίσης στο διάστημα αιώνων, σέ μιá ήμέρα που ή κάθοδος του Χριστού στον Άδη έφερε τήν ανάσταση του ανθρωπίνου Γένους. Από αυτήν τήν μεταφυσική έμπειρία, ένδεχομένως, εμπνέεται ό Κονομάτης, έχοντας σκοπό τήν κριτική στο παραγόμενο πνευματικό έργο τής πρώτης περιόδου του ναού.

3.3. Έπισκοπείο και Σχολείο του Αγίου Αχιλλίου

Έπισκοπείο-μητροπολιτική κατοικία: κτίσθηκε βορείως του ναού¹⁴². [Αμβρόσιος: κτητορική έπιγραφή βλ. Οικονόμου, *Ιστορική τοπογραφία*, σσ. 168-169, στχ. 26-28]: «Ναόν Λαρίσης.../ Καί σύν αὐτῷ οἰκοδομάς, τάς πέριξ γενομένας, Εἰς χρῆσιν τῶν ἐν τῷ ναῷ λειτουργῶν τεταγμένας». Ό J. L. Ussing (1846) σημειώνει: «ή μητροπολιτική κατοικία δέν διαφέρει σέ τίποτα από τά άλλα τούρκικα σπίτια»¹⁴³. Ήταν διώροφη [Leake (1806), σ. 32]: «Τό επάνω πάτωμα παρέχει θαυμάσια θέα τής άπέραντης Λαρισαϊκής πεδιάδος, περιτριγυρισμένης από τήν Όσσα, τόν Όλυμπο και τούς Περραιβικούς λόφους...». [N. Μάγνης, σσ. 10-11]: «Περί αυτήν είναι μητρόπολις του μητροπολίτου εις τοποθεσίαν χαριστάτην». [Αδάμ Ανακτωμένος, *Τά νέα όρια τής Ελλάδος (1887)*, Λάρισα 2004, σ.

¹⁴¹ Στ. Γουλούλης, «Τό Ένύπνιο του Χριστοδούλου Κονομάτη γιά τόν Ναό του Αγίου Αχιλλίου στή Λάρισα (Τριώδιον 1819): Ένα εγκώμιο στον κτίτορα Διονύσιο Καλλιάρχη (1794) (:)», *Αχιλλίου Πόλις*, τεύχος 12 / Νοέμβριος 2024, σσ. 191-216, 203-204 (περιγραφή ναού), 214-216 (ταύτιση Μ. Άρχιερέα μέ τόν Διονύσιο Καλλιάρχη).

¹⁴² Διεξοδική περιγραφή βλ. Παλιούγκας, ό.π., Β΄, σσ. 527-534. Γουργιώτης, ό.π., σ. 8.

¹⁴³ J.L. Ussing, «Ταξίδι στή Θεσσαλία τό 1846», μετάφραση από τά γερμανικά Τόμης Άλεξόπουλος, *ΘΗΜ*, 42 (2002), σσ. 3-38, 22-30 (Λάρισα).

7]: «τοποθεσίαν τερπνοτάτην...». Τό κτήριο αποκαλείται «κονάκι [Οικονόμου, *Ἐπιστολαί Διαφόρων*, 32-34/16 Μαΐου 1795 (ἀρ. 18), στίχοι τοῦ Ἀντωνίου Φωτίλα πρὸς Σαμουήλ πρωτοσύγκελλον Λαρίσης]: «...Καί ποῦ ποτέ ἀπύλαινα ναζάρι, κ' εὐτυχίαν / Καθὼς εἰς τό κονάκι σας χαράν καί εὐλογίαν». [Ἀργ. Φιλιππίδης (1815), *Σπεράντζας*, σ. 121]: «Ἔχει τὴν Μητρόπολιν τοῦ πλησίον τῆς Ἐκκλησίας». [Holland, σσ. 103, 115, 123]: μοιάζει «μέ φυλακὴ ἢ κρυφὸ καταφύγιον», [σ. 126]: «Τό κτήριο (ναός) εἶναι ἐνωμένο μέ τό σπῆτι τοῦ ἀρχιεπισκόπου», [σ. 141]. [Uspenskij, σ. 248]: ἐπισκοπεῖο πίσω ἀπὸ τὴν πόλιν, «μικρό, παλαιό, ἀτημέλητο». Εἶναι τό διοικητήριο (Μητρόπολις, κτήριο τοῦ μητροπολίτη). Ὅλοι οἱ ξένοι περιηγητές ἀπὸ ἐδῶ περνοῦν γιὰ φιλοξενία. Ὁ Ussing ἔγινε δεκτός στό δωμάτιο ὑποδοχῆς (ἀρχονταρῆκι) «ἓνα ὀρθογώνιο δωμάτιο, οἱ τρεῖς πλευρές τοῦ ὁποίου, κατὰ τὴν συνήθεια, καταλαμβάνονταν ἀπὸ ἓνα ντιβάνι, ἐνῶ στὴν τέταρτη πλευρὰ βρισκόταν ἡ θύρα». Τό ἴδιο σχολιάζεται [Holland, σσ. 123-124, 128-129]: διαμέρισμα. Ὁ R. de Malherbe (1843) περιγράφει: μακρὺς προθάλαμος, ἀνοίγεται σέ τέσσερα δωμάτια, διάδρομος πρὸς μαγειρεῖο, αἵθουσα ὑποδοχῆς χωρισμένης μέ κιγκλίδωμα σέ ἐπίσημη καὶ ἀνεπίσημη πιὸ χαμηλά. Βρίσκει μεγαλειώδη θέα στὸν Ὀλυμπο¹⁴⁴. Ἀναφέρεται (1853) ὁ «ὄντας» τῆς Μητροπόλεως [Θ. Παλιούγκας, *Κῶδιξ Ἀγίου Ἀχιλλίου* φ.126α: «στρώσιμο»: χαλιά, ἐπίπλωσι (:)]. Ὑπάρχει γραφεῖο μητροπολίτη (β' ὄροφος) καὶ κλίμακα καθόδου [Ζέγκος, *Βιογραφία Πολυκάρπου*, σ. 38], ἰδιαιτέρο δωμάτιο [Holland, σ. 260]. Τὴν προσωπικὴ τράπεζα ἀναφέρει ὁ Βίος τοῦ Πολυκάρπου [σ. 39]: «ἄκρον φίλον, πολλάκις τὸν ἔβαινε ἐἰς τὴν τράπεζάν του». Διέθετε περιβόλο πρὸς ἀνατολὰς δίπλα ἀπὸ τό σχολεῖο [Holland, σ. 123] [Κῶδιξ Ἀγ. Ἀχιλλίου, φ.4α-Θ. Παλιούγκας]: «αὐλοντούβαρο», [φ.52β]: «τοιχος»¹⁴⁵. Ὑπῆρχαν διαθέσιμα «κελλιά» [Ἀρχεῖο Χατζημιχάλη], δηλαδή χώροι διαμονῆς κληρικῶν ἢ φιλοξενουμένων (ὅπως οἱ ἄλλοδαποί), ἢ Ξενώνας, ὅπως διακρίνεται σέ μία στοά μέ ἔξι καμάρες. Π.χ. ἐπὶ Πολυκάρπου ἐμφανίζονται μερικοὶ κληρικοὶ νά ὑπηρετοῦν στὴν τράπεζα [Holland, σσ. 115-116]. Πιθανόν προβλεπόταν νά ζοῦν ἱερομόναχοι ὑπὸ τὸν ἐπίσκοπο, σάν σέ μοναστήρι, ἐνδεχομένως μέ ἐνσωματωμένο μικρὸ παρεκκλήσιο¹⁴⁶. Τό 1821, μέ ἀφορμὴ τὴν ἐκτέλεσι τοῦ μητροπολίτη Πολυκάρ-

¹⁴⁴ Raoul de Mahlerbe, «Ταξίδι στὴν Θεσσαλία τὸ 1843, μετάφραση Χριστίνα Polese, ἐπιμ. Gino Polese, *ΘΗΜ* 49 (2006), σσ. 21-32, 21-22. Παλιούγκας, ὁ.π., Β', σσ. 529-530.

¹⁴⁵ Παλιούγκας, «Τοπογραφικά», ὁ.π., σσ. 15-62, 31.

¹⁴⁶ Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱερέων ἦταν μετὰ τὸ 1691 κ.έ. περὶ τοὺς 12-15. Μετὰ τὸ 1769 μειώθηκαν, ἐνῶ

που στις 17 Σεπτεμβρίου, αφαιρέθηκαν έπιπλα καί σκεύη [Ζέγκος, *Βιογραφία Πολυκάρπου*, σ. 53: *ἐπάτησαν τὴν Μητρόπολιν, πέρνοντας καὶ ἀρπάζοντας, ὅ,τι εὗρέθη*», σ. 54: *ἡμεῖς δὲ πηγαίνοντες εἰς τὴν μητρόπολιν δέν εὗραμεν τίποτα*]. Αναφέρεται στοῦ ἐπισκοπεῖο. Ἐτσι τέλεσαν τὴν ἐξόδιο ἀκολουθία του Πολυκάρπου στὸν ναό.

Γιὰ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Μητροπόλεως πολύτιμος θησαυρὸς εἶναι ὁ κώδικας «Ἐπιστολαὶ Διαφόρων» πού συγκρότησε ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου ἀντιγράφοντας ἐγγράφα πού βρῆκε κυρίως στὴν Μητρόπολη (1823). Στὶς 15 Ἰαν. 1794 ὁ Γεώργιος Αὐξεντιάδης Ζουπανιώτης γράφει στὸν Κ., Κούμα ὅτι ἀποστέλλει ζαϊτούνικια (ἐφημερίδες) στὸν μητροπολίτη Διονύσιο, ἀλλὰ ἐκεῖνος δέν τοῦ ἀπαντᾷ [*Ἐπιστολαὶ Διαφόρων*, σσ. 15-17].

Θὰ ὑπῆρχαν ἐργαστήρια γιὰ πρακτικὰ θέματα (π.χ. σταῦλοι γιὰ ἄλογα). Ὁ Πολύκαρπος Δαρδαῖος εἶχε συνεργάτη τον Βοβοστιανὸ Μάνθο Μέλλιο, πού ἦταν πρακτικὸς [Ζέγκος, *Βιογραφία Πολυκάρπου*, σ. 39].

Ὁ ναὸς του Καλλιάρχη κατεδαφίστηκε τὸ 1904¹⁴⁷, 25 χρόνια μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Λάρισας (1881). Εἶχε προηγηθεῖ ἐγκριση ἀνάπλασης τοῦ χώρου, π.χ. μετὰ τὸ ἀπὸ 13 Ἰαν. 1894 συμβόλαιο τοῦ δημάρχου Ἀχιλλέα Ἀστεριάδη μετὰ τὸν ἐργολάβου Ἀντώνιο Ρίζο γιὰ κατασκευὴ κλίμακος πρὸς τὴν μεριά τοῦ ποταμοῦ¹⁴⁸. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἐξέλιπε ἤδη ἡ κατοικία (κονάκι) τοῦ μητροπολίτη. Κτίσθηκε νέο στὴν νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Νεόφυτο Γ΄(1875-96)¹⁴⁹. Φαίνεται ὅτι μετὰ τὴν ἐπέτειο τῶν 100 χρόνων τοῦ ναοῦ τοῦ Καλλιάρχη ἀνανεώθηκε τὸ ἐνδιαφέρον του νὰ ἔχει ἡ πόλη κάτι περισσότερο ἀπὸ τὴν σκοτεινὴ καὶ μακρόστενη βασιλική τῆς τουρκοκρατίας, δηλαδὴ ἓνα μνημειακὸ πρόσωπο μετὰ τὸ 1896 (ἀπόφαση) καὶ πρὸ τοῦ 1900 (ὅταν ἐμφανίζεται σὲ ἐπιστολικὸ δελτάριο), ἂν καὶ στὴν πράξη αὐτὸ κρίθηκε ἀνεπαρκές. Ὁ νέος ναὸς θὰ ἐγκαινιασθεῖ στὶς 25 Σεπτεμβρίου 1907¹⁵⁰. Κατέρρευσε ὅμως στὸν σεισμὸ τοῦ 1941.

Ἑλληνικὸ σχολεῖο: Ὅταν θὰ ἀναλάβει ὁ Διονύσιος Καλλιάρχης (1792 κ.έ.), θὰ ἀναγορεύσει τὸν Πέξαρο ἀρχιερατικὸ ἐπίτροπο, οὐσιαστικὰ ἀντικαταστάτη

ἀρχὰς 19ου αἰ. ἔγιναν 14. Βλ. *Ἀγγελολιάτη-Τσουγκαράκη*, ὁ.π., σσ. 279-281.

¹⁴⁷ *Παπαθεοδώρου*, «Ναὸς Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σσ. 131-133.

¹⁴⁸ ΓΑΚ Ἀρχεῖο Ν. Λάρισας - Ἀρχεῖο Ἀγαθαγγέλου Ἰωαννίδη, ἀρ. 16008 /13 Ἰαν. 194.

¹⁴⁹ *Παλιούγκας*, ὁ.π., Β΄, 531. *Γουργιώτης*, ὁ.π., σ. 12.

¹⁵⁰ *Παπαθεοδώρου*, «Ναὸς Ἀγίου Ἀχιλλίου», ὁ.π., σσ. 132-135.

του, καί σέ θέματα παιδείας¹⁵¹. Τό σχολεῖο θεωρεῖται ἴδρυμα τοῦ Διονυσίου Καλλιάρχη [Λεονάρδος, σ. 50-51]¹⁵². Λειτουργεῖ παραπλεύρως [Uspenskij, σσ. 249, 253]: σχολεῖο γιά ἐφήβους. [Φαρμακίδης, σ. 191] πίσω ἀπό τό κύριο ἐπισκοπικό συγκρότημα, χωρισμένο μέ τοῖχο. Τό 1794 ὁ Διονύσιος ἴσως ἐβλεπε ὅτι θά ὑπῆρχαν περισσότερα παιδιά, ἀποτελέσμα αὔξησης τοῦ πληθυσμοῦ τῆς κοινότητος, ἀλλά καί ἀνανεωμένου ἐνδιαφέροντος τῆς χριστιανικῆς κοινότητος¹⁵³. Τό 1798 διδάσκει ὁ Κων. Κούμας, καί μετά ὁ μαθητής του ἱερομόναχος Γερμανός (1799-1804) (μέ κενό πρὶν ἀπὸ ἀρχές 1803)¹⁵⁴. Ὡδη τό 1794 (15 Ἰαν.) σέ ἐπιστολή τοῦ Γεωργ. Αὐξεντιάδη-Ζουπανιώτη πρὸς τόν Κων. Κούμα [Επιστολαί Διαφόρων, σ. 20] ἀναφέρεται ὅτι ὑπῆρχε σχολεῖο: «*Εἶδον καί τὴν νέη-λυν πληθύν τῶν μαθητῶν, καί εἰς αὐτό δέν πρέπει νά σοί κακοφαίνεται, ἐπειδή οὐδὲ φυγόντων ἡμῶν ἐκλείρουσι στρατιῶται πρόποντες ἐν τῇ σχολῇ σας*». Προφανῶς ὁ Κούμας τόν εἶχε εἰδοποιήσει ὡς διαμένοντα στήν πόλιν Ζέμονα, γιά τὴν ἀναστίλωση τοῦ Ἀγίου Ἀχιλλίου. Τοῦ ἀποστέλλει ἓνα βιβλίον μέ τραγούδια, πιθανόν γιά τοὺς μαθητὲς τοῦ εἶχε ὁ Κούμας καί στενοχωριόταν ὅτι, ἂν ἔφευγε, θά ἐξέλιπε ἡ σχολή. Ὁμοίως, ἔστειλε ἐπιστολάριον [Οἰκονόμου, Ἐπιστολαί Διαφόρων, σ. 17]. Σέ ἄλλη ἐπιστολή (11η) (24 Ἰουλίου 1794) [Επιστολαί Διαφόρων, σ. 21] ὁ ἴδιος στέλνει χαιρετισμούς μέσῳ τοῦ Κούμα στὸν «*Τὸν διδάσκαλόν μου ψάλτην κύρ Δημπιτράκην προσκύνησον ἐκ μέρους μου ταπεινῶς...*».

¹⁵¹ Λαφαζάνης, ὁ.π., σ. 143.

¹⁵² Ἀγγελολάτη-Τσουγκαράκη, ὁ.π., 300-301. Παλιούγκας, ὁ.π., Α', 196: τό 1811 κατέρρευσε ὁ ἐνδιάμεσος τοῖχος μεταξύ κατοικίας μητροπολίτη καί σχολείου. Πληροφορίες δίνονται στὸν Κώδικα Ἀγίου Ἀχιλλίου, βλ. Παλιούγκας, «Τοπογραφικά», ὁ.π., σσ. 15-62, 31 (αὐλοντούβαρον, τοῖχος). Τό σχολεῖο ἐξελίχθηκε στό μεταγενέστερο Β' Δημοτικὸ σχολεῖο Λαρίσης, εὐρισκόμενο σέ πολὺ κοντινὴ ἀπόσταση πρὸς τὸν ναό. Γουργιώτης, ὁ.π., σσ. 10-11.

¹⁵³ Ἡ μητέρα τοῦ Διονυσίου, Σμαράγδα Καλλιάρχη, ἀποστέλλει ἐπιστολή (20.8.1805, τὴν ἐποχή πού ἐγίνε ἡ μετάθεσι τοῦ Διονυσίου στὴ Μητρόπολιν Ἐφέσου) στὸν Ἰωάννη Πέζαρο καί θέτει στὴ διάθεσι τοῦ Πέζαρου δύο ποσά (250 καί 150 γρόσια) γιά τίς ἀνάγκες τοῦ σχολείου (προφανῶς τῆς Λαρίσης), βλ. Μ. Λαφαζάνης, «Τέσσερις ἐπιστολές Λογίων πρὸς τὸν Τυρναβίτη δάσκαλο Ἰω. Πέζαρο καί ἓνα σχέδιον συμβιβασμοῦ Τυρναβιτῶν ἐμπόρων 1784-1805», *ΘΗΜ*, 27 (1995), σσ. 177-192, 186-188: «*εἶδον προσέτι καί τὰ ὅσα γράφει τῷ ἁγίῳ Περιστερᾷ, καί τῷ ἁγίῳ πρωτοσυγκέλλῳ τόσον διὰ τὰ ὀφειλόμενα τῇ θεοφιλίᾳ του: 250 γρόσια ὅπου ἔμειναν ἐκ τοῦ μεταξύ λογαριασμοῦ, ὅσον καί διὰ τὰ 150 γρόσια τῆς σχολῆς τὸ ἐτίσιον, τὰ ὅποια ἂν δέν τὰ περιλάβῃ ἡ αἰδεσιμότης της, καί δέν λάβῃ τέλος αὐτὴ ἡ ὑπόθεσις ἅς μέ τὸ φανερώσῃ γράφουσά μοι θαρρούντως περὶ τούτου...*» (20 Αὐγούστου) 1805.

¹⁵⁴ Ἀγγελολάτη-Τσουγκαράκη, ὁ.π., σσ. 300-301. Κόντη, ὁ.π., σ. 189, σημ. 19, ὅπου βιβλιογραφία. Ὁ Ζωσιμάς Ἐσφιγμέντις, «Περὶ Νομοῦ Λαρίσης», σ. 261, σημειώνει ὅτι τό 1898 διορίστηκε δάσκαλος.

Στόν *Κώδικα Αγίου Αχιλλίου* τό 1810 αναφέρεται ὅτι λειτουργοῦν δύο σχολεῖα: α) Σχολεῖο κοινῶν μαθημάτων: διδάσκαλοι: 1813 Ρετζανιώτης, 1817/18 Ἀμπελακιώτης, 1818/19 Παπαγιάννης. β) Ἑλληνικό: Βολιώτης 1814, Ἰωάννης Οἰκονόμος 1816/7, Παῖσιος 1819-1821, 1827-1831, Θεόδωρος 1826-1831 κ.λπ.). Καταγράφονται ἐπίσης καί βιβλία τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Ἑλληνικοῦ σχολείου¹⁵⁵. Τή διαχείριση τῶν σχολείων ἔχει ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου, οἱ ἐπίτροποι πού ἐξέλεξαν οἱ συντεχνίες¹⁵⁶. Ἀναφέρονται καί διδασκάλισσες: Φωτεινή Μανωλάκινα (1812-1815), Γιαννίνα Ρετζανιώτισσα (1816-1821), παρ' ὅτι ἀνεξάρτητο παραθεναγωγεῖο λειτουργεῖ τό 1858/61 καί ὄχι πρὶν ἀπό τό 1821, ὅποτε ὑπάρχει καί ἄλλη ἐρμηνεία, νά ἦταν ὀνόματα συζύγων διδασκάλων, π.χ. τοῦ Ρετζανιώτη. [Μάγνης, σσ. 10-11: «σχολεῖον ἑλληνικόν, ἀλληλοδιδακτικόν τῶν ἀρρένων καί ἑτερον τῶν κορασίων»]. Σχολεῖα Θηλέων ὑπῆρχαν στήν Κωνσταντινούπολη, Κυδωνίες καί Χίο¹⁵⁷. Πιθανόν ὑπῆρχε χωριστή τάξη θηλέων, κι ἔτσι ἐξηγεῖται γιατί τό σχολεῖο ἐμφανίζεται ἀνεξάρτητο ἀπό τήν Μητρόπολη. Ἡ Μανωλάκινα, ὅμως, εἶναι χωρίς κάλυψη μισθοῦ.

¹⁵⁵ Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ὅ.π., σ. 301. Κόντη, σσ. 191-194.

¹⁵⁶ Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ὅ.π., σσ. 302-303.

¹⁵⁷ Ἀγγελομάτη-Τσουγκαράκη, ὅ.π., σσ. 303-304. Πρβλ. Κόντη, ὅ.π., σσ. 194-195.